

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

Μεταπτυχιακή διατριβή

ΜΝΗΜΗ, ΑΝΔΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1912-1922

Μηνάς Σκορδής

Λεμεσός, 2024

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΥΠΡΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΜΝΗΜΗ, ΑΝΔΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1912-1922

Μηνάς Σκορδής

Λεμεσός 2024

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Μηνάς Σκορδής, 2024

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της μεταπτυχιακής διατριβής από το Τμήμα Καλών Τεχνών του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Τμήματος.

Καταρχάς, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους διδάσκοντες και τις διδάσκουσες του μεταπτυχιακού προγράμματος Ιστορία και Θεωρία της Τέχνης, του τμήματος Καλών Τεχνών, του Τεχνολογικού Πανεπιστημίου Κύπρου, Δρ. Αντώνη Δανό, Δρ. Μαρία Μόσχου και Δρ. Έφη Κυπριανίδου για τις πολύ ενδιαφέρουσες διαλέξεις και συζητήσεις, αρκετά εποικοδομητικές και διαφωτιστικές, κι ελπίζω η όλη εμπειρία και γνώση που απέκτησα να αξιοποιηθούν ποικιλοτρόπως. Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον κύριο Δανό, ο οποίος ως ακαδημαϊκός σύμβουλος και επιβλέπων φρόντισε για την καθοδήγησή μας καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος και ειδικότερα κατά την εκπόνηση της συγκεκριμένης έρευνας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διατριβή εξετάζει τον ρόλο των πολεμικών δημόσιων μνημείων και των τελετών μνημόνευσης στη διαμόρφωση της εθνικής και της έμφυλης ταυτότητας στο ελληνικό κράτος κατά τη διάρκεια και μετά το πέρας της δεκαετίας 1912-1922. Σε αντίθεση με τις περιπτώσεις της Δυτικής Ευρώπης, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος στην Ελλάδα, παρά τη σημασία του και τις απώλειές του, πέρασε και εξακολουθεί να περνά απαρατήρητος από τη συλλογική μνήμη, καθώς λειτούργησε περισσότερο ως εισαγωγή για την μικρασιατική εκστρατεία και τελικά επισκιάστηκε από την κατάρρευση του βασικού εθνικού ιδεολογήματος, της Μεγάλης Ιδέας. Το συλλογικό τραύμα, οι νεκροί και οι ανάπηροι πολέμου, παρόλα αυτά, εργαλειοποιήθηκαν από τις κρατικές τελετές μνημόνευσης. Μέσα από την ηρωοποίηση των πεσόντων εκφράζεται η «συνέχεια» του έθνους, με τη σύνδεση του πρόσφατου πολεμικού παρελθόντος με τη μακρινότερη ένδοξη εκδοχή του, ενώ αποτέλεσε, επιπλέον, μια αφορμή για τον κοινωνικό φρονηματισμό των παλαιών πολεμιστών που έρεπαν προς τον κομμουνισμό. Η ίδια η εμπειρία, όμως, των στρατιωτών, τόσο στο μέτωπο όσο και μετά την επιστροφή τους, ερχόταν σε άμεση σύγκρουση με το επίσημο αφήγημα περί ηρωισμού και εθνικού καθήκοντος.

Λέξεις-Κλειδιά: δημόσια μνημεία, ανδρισμός, εθνική ταυτότητα, μνήμη, Ελλάδα 1912-1922

ABSTRACT

This thesis examines the role of public war monuments and commemoration ceremonies in the formation of national and gender identity in the Greek state during and after the end of the 1912-1922 decade. Unlike Western Europe, the First World War, despite its importance and its casualties, passed and still passes unnoticed by the collective memory in Greece, as it functioned more as a prelude to the Asia Minor campaign and was eventually overshadowed by the collapse of the main national ideological scheme, the Great Idea (Megali Idea). The collective trauma, the fallen soldiers and the disabled war veterans were nonetheless instrumentalized by the state commemoration ceremonies. Through the heroization of the fallen, the “continuity” of the nation was emphasized, so as to connect the recent war past with its more distant glorious version, while it additionally functioned toward disciplining the war veterans who were inclined toward communism. However, the very experience of the soldiers, both at the front and after their return, was in direct conflict with the official narrative of heroism and national duty.

Keywords: public monuments, masculinity, national identity, memory, Greece 1912-1922

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	iv
ABSTRACT	v
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	vi
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	vii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Μνήμη, Ανδρισμός και Εθνική Ταυτότητα στην Ευρώπη.	2
1.1 Ανδρισμός και Έθνος.	2
1.1.1 Ανδρισμός.....	2
1.1.2 Έθνος	6
1.1.3 Ανδρισμοί και Έθνος	9
1.2 Ο Μεγάλος Πόλεμος και τα δημόσια μνημεία στην Δυτική Ευρώπη	14
1.2.1 Μνημεία και Μνήμη.....	14
1.2.2 Κατηγοριοποίηση των Μνημείων του Πολέμου.....	16
1.2.3 Στρατιωτικά Κοιμητήρια.....	20
1.2.3.1 Μεγάλη Βρετανία	24
1.2.3.2 Γαλλία	26
1.2.3.3 Γερμανία	27
1.2.4 Πολεμικά Μνημεία.....	29
1.2.4.1 Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη	30
1.2.4.1.1 Λονδίνο	31
1.2.4.1.2 Παρίσι	33
1.2.4.1.3 Βερολίνο	33
1.2.4.2 Μνήμη Πολέμου	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Δεκαετία, 1912-1922. Η ελληνική εμπειρία του πολέμου.	42
2.1 Μνημεία, ανδρισμός και εθνική ταυτότητα.....	44
2.1.1 Ελληνικά Στρατιωτικά Κοιμητήρια και Ταφική Γλυπτική.....	46
2.1.2 Ελληνικά Πολεμικά Μνημεία	49
2.2 Κυρίαρχος Ανδρισμός και τραυματική εμπειρία.....	61
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	79
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	81
ΕΙΚΟΝΕΣ.....	81

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1. William Charles May, *Μνημείο της Αρμάδας* (λεπτομ.), 1888, γρανίτης και μπρούντζος, Πλύμουθ.
- Εικόνα 2. Johanens Schilling, *Μνημείο Niederwald* (λεπτομ.), 1883, μπρούντζος, Niederwal, Έσση
- Εικόνα 3. Léopold Morice, *Μνημείο της Δημοκρατίας* (λεπτομ.), 1879, μπρούντζος, Παρίσι
- Εικόνα 4. Άγνωστος, *Η Τριπλή Συμμαχία*, 1914, αφίσα
- Εικόνα 5. Άποψη της Έκθεσης του Τμήματος Στρατού, 1920, Αυτοκρατορικό Πολεμικό Μουσείο, Crystal Palace, Λονδίνο
- Εικόνα 6. Αντιπολεμικό Μουσείο, 1925, Βερολίνο
- Εικόνα 7. F. Clasquin, *Image d' Epinal*, 1915. Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι
- Εικόνα 8. Σιδερένιος Σταυρός, 1914, Ερφούρτη
- Εικόνα 9. Johann Christian Ruhl, *Μνημείο του Έσσεν*, 1793, μάρμαρο, βασάλτης και μπρούντζος, Φρανκφούρτη
- Εικόνα 10. Reid S. Yalom, *Ταφόπετρες άγνωστων στρατιωτών*, Εθνικό Νεκροταφείο Γκέττυσμπεργκ, 2008
- Εικόνα 11. Το εθνικό κοιμητήριο Sainte- Ménehould, Σαιντ-Μενεούλντ
- Εικόνα 12. Karl Friedrich Moest, *Μνημείο της Δόξας*, 1876, γρανίτης, Freiburg
- Εικόνα 13. Pierre-Alexandre Vignon, *Η Εκκλησία της Αγίας Μαρίας της Μαγδαληνής*, 1764-1855, Παρίσι
- Εικόνα 14. Joseph Kornhäusel, *Ναός των Ουσάρων*, 1813, Φυσικό Πάρκο Föhrenberge, Βιέννη
- Εικόνα 15. Sir Edwin Lutyens, *Το Κενοτάφιο*, σχέδιο, 1920
- Εικόνα 16. Αμερικανικά στρατεύματα παρελαύνουν δίπλα από το Κενοτάφιο, 19 Ιουλίου 1919, Λονδίνο
- Εικόνα 17. André Sartorio, André Marre, Louis Süe και Gustave Louis Jaulmes, *Το Κενοτάφιο*, 1919, Παρίσι
- Εικόνα 18. Ο οριστικός ενταφιασμός του Αγνώστου Στρατιώτη, 1921
- Εικόνα 19. Johannes and Walter Krüger, *Μνημείο του Tannenberg*, 1927

- Εικόνα 20. Thomas Wechs και Eberhard Finsterwalder, *Το Μνημείο των Πολεμιστών*, 1924-1925, πέτρα, Μόναχο
- Εικόνα 21. Bernhard Bleeiker, *Ο Πεσών Στρατιώτης (Το Μνημείο των Πολεμιστών)*, 1924, μάρμαρο, Μόναχο
- Εικόνα 22. Τελετουργικά Εγκαίνια του μνημείου της Νέας Φρουράς, 2 Ιουνίου 1931, Βερολίνο
- Εικόνα 23. Heinrich Tessenow, *Νέα Φρουρά*, 1931, Βερολίνο
- Εικόνα 24. Ναταλία Γκοτσάροβα, *Χριστιανός Οικοδεσπότης*, 1914, λιθογραφία, 30.6 x 22.2 εκ. Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Νέα Υόρκη
- Εικόνα 25. John Copley, *Νεοσύλλεκτοι*, 1915, λιθογραφία, 35.9 × 40.8 εκ. Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Νέα Υόρκη
- Εικόνα 26. George Grosz, *Πολεμικό Σχέδιο*, 1917, μελάνι σε χαρτί, 23 × 18.5 εκ.
- Εικόνα 27. Otto Dix, *Στρατεύματα κρούσης προχωρούν κάτω από το αέριο*, 1924, χαρακτηριστική, ακουαντίνα, βελονογραφία, Συλλογή Richard Harris, Σικάγο
- Εικόνα 28. *Στήλη στην Thésée (Loir-et-Cher)*, ασβεστόλιθος, 1918, Γαλλία
- Εικόνα 29. Εγκαίνια του Μνημείου στο Gateshead, 14 Μαΐου 1922
- Εικόνα 30. Ελληνικό στρατιωτικό κοιμητήριο Δοϊράνης
- Εικόνα 31. Αντώνιος Σώχος, *Νίκη*, 1926, μάρμαρο, Ελληνικό στρατιωτικό κοιμητήριο Δοϊράνης
- Εικόνα 32. Ελληνικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο Αξιούπολης
- Εικόνα 33. Μνημείο-Σταυρός για τους αγνοούμενους του ελληνικού στρατού, Ελληνικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο Αξιούπολης
- Εικόνα 34. Βρετανικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο Πολυκάστρου
- Εικόνα 35. Βρετανικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο Δοϊράνης
- Εικόνα 36. Α΄ Νεκροταφείο, Αθήνα
- Εικόνα 37. Κοιμητήριο Περ Λασέζ, Παρίσι
- Εικόνα. 38. *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, Α΄ Νεκροταφείο, Αθήνα
- Εικόνα 39. Ιωάννης Βιτσάρης, *Πενθούν Πνεύμα*, 1872, μάρμαρο, Α΄ Νεκροταφείο, Αθήνα
- Εικόνα 40. Γεώργιος Παπαγιάννης, *Μνημείο Πεσόντων Φοιτητών στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο 1897*, 1901, μάρμαρο, Αθήνα

Εικόνα 41. Γρηγόριος Ζευγώλης, *Το ηρώο των Γιαννιτσών*, 1925-1926, ορείχαλκος, Γιαννιτσά 1901, μάρμαρο, Αθήνα

Εικόνα 42. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατευθύνεται προς το Ηρώο του Κιλκίς, 23 Ιουλίου 1928

Εικόνα 43. Γιώργος Δημητριάδης, *Το ηρώο του Κιλκίς*, 1928, μάρμαρο, Κιλκίς

Εικόνα 44. Γεώργιος Δημητριάδης, *Το ηρώο των Σερρών*, μάρμαρο, 1929

Εικόνα 45. Αποκαλυπτήρια του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη, 25 Μαρτίου 1932, Αθήνα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση των δημόσιων μνημείων με την πολιτική και, κυρίως, ο ρόλος τους στη διαμόρφωση ταυτοτήτων, είτε πρόκειται για την εθνική είτε για την έμφυλη, έχει μελετηθεί αρκετά σε χώρες όπως η Αγγλία και η Γαλλία. Αντίστοιχη έρευνα στην Ελλάδα υπάρχει κυρίως στο πλαίσιο του έντονου ενδιαφέροντος τα τελευταία χρόνια για τη δημόσια ιστορία. Ωστόσο, υστερεί στη μελέτη της σχέσης ανδρισμού και πολέμου, ή έμφυλων ταυτοτήτων και δημόσιων μνημείων. Μόλις την τελευταία ίσως δεκαετία υπάρχει κάποιο ενδιαφέρον για το ζήτημα του ανδρισμού γενικά και, ειδικότερα, μέσα από την εμπειρία του πολέμου. Παραμένει βέβαια σε επίπεδο μεταπτυχιακών και διδακτορικών διατριβών, ενθαρρυντικό σημάδι για τα ενδιαφέροντα των νεότερων ερευνητών. Είναι γεγονός, επίσης, ότι όλες οι μελέτες δεν προέρχονται από φοιτητές σχολών Καλών Τεχνών ή ιστορικούς της τέχνης.

Η παρούσα εργασία, με βάση τα υπάρχοντα μέχρι στιγμής πορίσματα, προσπαθεί να εξετάσει την πιθανή σύνδεση των κυρίαρχων αντιλήψεων για τον ανδρισμό και το έθνος στην Ελλάδα με τη μνημόνευση των πολέμων της δεκαετίας 1912-1922. Για να το πετύχει αυτό, θεωρήθηκε, καταρχάς, απαραίτητη μια θεωρητική ανάλυση των όρων «έθνος» και «ανδρισμός» και της μεταξύ τους σχέσης. Στη συνέχεια, μελετάται η σχέση του μνημείου με τη συλλογική μνήμη, ο τύπος των μνημείων που προκρίνεται κατά τη διάρκεια αλλά και μετά τον πόλεμο στην Ευρώπη, και φυσικά η ενδεχόμενη σύγκρουση των στόχων της μνημόνευσης με την εμπειρία των στρατιωτών. Στο δεύτερο μέρος, εξετάζεται η ελληνική περίπτωση της μνημόνευσης των πολέμων. Μέσα από τα μνημεία και τους μνημονικούς τόπους γίνεται προσπάθεια να διερευνηθεί κατά πόσο προωθείται κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο ανδρισμού σε σχέση με τον πόλεμο, και αν υπάρχει σύγκλιση με κάποιο από τα ευρωπαϊκά παραδείγματα. Τέλος, η έρευνα ολοκληρώνεται με τη σύγκριση της ηγεμονικής ιδεολογίας περί έθνους και ανδρισμού με την εμπειρία των άμεσων πρωταγωνιστών της δεκαετίας, των αντρών πολεμιστών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος. Μνήμη, Ανδρισμός και Εθνική Ταυτότητα στην Ευρώπη

1.1 Ανδρισμός και Έθνος.

1.1.1 Ανδρισμός

Ο Tim Edwards, ορίζει σχηματικά την εξέλιξη της κριτικής ενασχόλησης με τις σπουδές του ανδρισμού σε τρεις φάσεις. Το πρώτο κύμα το τοποθετεί στη δεκαετία του 1970 και στη μελέτη των έμφυλων ρόλων. Σε αυτές τις εργασίες, τονίζει, δίνεται έμφαση στο να καταδειχτεί η κοινωνικά κατασκευασμένη φύση του ανδρισμού, οι διαδικασίες εσωτερίκευσης και οι πιέσεις που αυτές προκαλούν στα υποκείμενα (Edwards, 2006: 2). Το δεύτερο κύμα, απ' την άλλη, προέκυψε την επόμενη δεκαετία μέσα από την κριτική του προς το πρώτο. Στο επίκεντρο αυτής της επίκρισης των προηγούμενων θεωριών βρίσκονται από τη μία η τάση, την οποία ήδη υπόθαλπε η αναλυτική κατηγορία των κοινωνικών ρόλων, της παρουσίας των φύλων σχεδόν ως ισότιμων, καθώς και, κυρίως, η αποτυχία ανάδειξης της εσωτερικής ιεραρχίας του ανδρικού φύλου, εφόσον αυτό παρουσιάζεται χωρίς διαφοροποιήσεις. Οι μελετητές αυτού του κύματος, επομένως, επικεντρώθηκαν στην διερεύνηση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στους άνδρες (Edwards, 2006: 2). Τέλος, η τρίτη περίοδος των σπουδών του ανδρισμού, η οποία τοποθετείται την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα, είναι, εμφανώς επηρεασμένη από την έλευση της μεταδομιστικής θεωρίας, ιδιαίτερα στο ότι οι μελέτες τους συσχετίζουν το φύλο με τα ζητήματα της κανονιστικότητας, της επιτελεστικότητας και της σεξουαλικότητας (Edwards, 2006: 3).

Οι σπουδές του ανδρισμού, καταρχάς, συγκροτήθηκαν στις ΗΠΑ, την ανήσυχη δεκαετία του 1970 και στο πλαίσιο των διαφόρων κινημάτων «απελευθέρωσης». Μέσα από τα κινήματα αυτά επιτυγχάνεται η ιστορικοποίηση του ανδρισμού κι έτσι γίνεται δυνατή η αμφισβήτηση της πατριαρχίας, η οποία φαίνεται να είναι το ίδιο καταπιεστική και για τις γυναίκες και για τους άντρες. Ένα από τα πιο σημαντικά κινήματα, για παράδειγμα, ήταν εκείνο για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων, απόδειξη ότι δεν ήταν όλοι οι άντρες το

ίδιο ευνοημένοι (Βασιλειάδου, Γιαννιτσιώτης, Διαλέτη, Πλακωτός, 2019: 12). Στην πραγματικότητα, μάλιστα, τα έμφυλα στερεότυπα, όπως υποστηρίζει ο ψυχολόγος Jack Sawyer, ήδη στην εκπνοή της δεκαετίας του 1960, ιδιαίτερα εκείνα της ισχύος και της κυριαρχίας, ασκούσαν τόσο μεγάλη πίεση στον ανδρικό πληθυσμό και στον ψυχισμό του, ώστε επηρέαζε την κοινωνία στο σύνολό της (Sawyer, 1970: 33). Γι' αυτόν τον λόγο, ο Sawyer καλούσε τους άνδρες να επανεξετάσουν και να απελευθερωθούν από τα πατριαρχικά βάρη, με τα οποία εξακολουθούσαν να γαλουχούνται μέσα, για παράδειγμα, από τη σχολική εκπαίδευση (Sawyer, 1970: 33). Το κείμενό του δημοσιεύτηκε στο αμερικανικό περιοδικό *Liberation*, ένα από τα πολλά που έκαναν την εμφάνισή της αυτή την εποχή, όντας σε διαρκή επικοινωνία με τη φεμινιστική οπτική και τη νέα αριστερά (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 12).

Αρκετά περιοδικά συνδεδεμένα με τα ανδρικά κινήματα προωθούσαν τα ιδανικά της ελευθερίας και της ισότητας. Τέτοια ήταν το *Changing Men* στις ΗΠΑ και το *Achilles Heel* στην Αγγλία (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019:13). Το περιοδικό, όμως, που έχει συνδέσει το όνομά του με την ιστορία του ανδρισμού είναι το *Gender & History*. Ιδρυμένο το 1989, από την αρχή συμπεριέλαβε την ιστορία του ανδρισμού (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 18), αν και στο πρώτο τεύχος τονίζεται ο στόχος της εξέτασης όλων των κοινωνικών σχέσεων με βάση τη φεμινιστική οπτική (Gender & History 1989: 1). Είναι αξιοσημείωτο, ότι αν και ο στόχος του ήταν η παρότρυνση μιας πολυμορφίας προσεγγίσεων, που θα έβλεπαν, όμως, την κατηγορία φύλο όχι μόνο ως ένα σύνολο βιωμένων σχέσεων, αλλά και ως ένα συμβολικό σύστημα (Gender & History 1989: 2), ουσιαστικά η ιστορία του ανδρισμού απέκτησε στο περιοδικό μια σημαντική θέση μόλις από τη δεκαετία του 2010 (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 19). Μέχρι τότε κυριαρχούσε στα κείμενά του η ιδέα της κάπως

ομοιόμορφης ομάδας ανδρών που απολάμβαναν όλοι ανεξαιρέτως τα ίδια προνόμια (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 18).

Ήδη, όμως, από τη δεκαετία του 1980, εποχή ίδρυσης και του περιοδικού, ξεκίνησε η επεξεργασία της έννοιας του «ηγεμονικού ανδρισμού». Ιδιαίτερα επιδραστικές υπήρξαν οι μελέτες της Raewyn Connell, η οποία από κοινού με άλλους κοινωνιολόγους, ανέδειξε τα προβλήματα των προηγούμενων μελετών, που παρουσιάζουν μέσα από τη φεμινιστική ματιά τους, τον ανδρισμό συλλήβδην ως μια αέναη εχθρότητα προς τις γυναίκες, και όλους τους άνδρες εκπροσώπους, πάνω κάτω στον ίδιο βαθμό, της πατριαρχίας. Μια τέτοια θέση, όμως, υπογραμμίζει, οδηγεί σε μια άκρως σχηματική εικόνα των έμφυλων σχέσεων (Carrigan & Connell & Lee, 1985: 552). Από την άλλη, προβάλλει την καθοριστική σχέση μεταξύ φύλου και διαφόρων ιεραρχικών συνόλων, όπως η τάξη και η σεξουαλικότητα. Για τους συγγραφείς της μελέτης αυτής, από το επιχείρημα του Joseph Pleck ότι, η διχοτομία ομοσεξουαλικότητα-ετεροσεξουαλικότητα δρα ως κεντρικό σύμβολο σε όλες τις ιεραρχήσεις του ανδρισμού – δεδομένου ότι κάθε είδους αδυναμία ή άρνηση να συμμορφωθεί ένας άντρας με το πρότυπο του ανταγωνιστικού άντρα, εμπλέκεται αυτόματα με ό,τι συμβολίζει η ομοφυλοφιλία – αναδύεται η έννοια του ηγεμονικού ανδρισμού ως μια ταξινόμηση, στην οποία κάποιοι άντρες είναι σε υποδεέστερη θέση, όπως ακριβώς περίπου οι γυναίκες. Επομένως, η εξέταση της ομοφυλοφιλίας συμβάλλει στην κατανόηση της έννοιας του ανδρισμού ως κατασκευής των κοινωνικών σχέσεων (Carrigan & Connell & Lee, 1985: 587). Ένα παράδειγμα θα μπορούσε να αποτελεί η περίπτωση συγκεκριμένων ομάδων αντρών, που κατέχουν θέσεις ισχύος και πλούτου, και στοχεύουν στην προσπάθεια διατήρησης της νομιμοποίησης και αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων που κατοχυρώνουν την κυριαρχία τους (Carrigan & Connell & Lee, 1985: 592).

Παρόλα αυτά, αν και το ηγεμονικό μοντέλο μπορεί να ανταποκρίνεται μόνο σε ένα μικρό αριθμό αντρών, ωστόσο, ένα πολύ μεγαλύτερο ποσοστό των αντρών συμβάλλει στη

διατήρησή του· ο κυριότερος λόγος, για τους συγγραφείς, είναι ότι οι περισσότεροι άντρες ωφελούνται από την θεσμοποιημένη κυριαρχία τους επί των γυναικών (Carrigan & Connell & Lee, 1985: 592). Η έννοια του ηγεμονικού ανδρισμού άσκησε τεράστια επίδραση στην έρευνα και αξιοποιήθηκε σε διάφορα εφαρμοσμένα πεδία, που κυμαίνονται από την εκπαίδευση μέχρι τον τομέα της υγείας (Connell & Messerschmidt, 2005: 830). Ασκήθηκε, βέβαια, και κριτική, την οποία η εισηγήτρια της έννοιας έλαβε υπόψη της, και 20 χρόνια αργότερα την επεξεργάστηκε εκ νέου όσον αφορά, για παράδειγμα, στη φύση της έμφυλης ιεραρχίας (Connell & Messerschmidt, 2005: 847).

Πριν απ' όλα όμως, η ιστορία των ανδρών δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ιστορία των γυναικών. Ήδη το 1975 η Natalie Zemon Davis δήλωνε ότι θα έπρεπε να υπάρχει ενδιαφέρον εκ μέρους των ερευνητών τόσο για την ιστορία των γυναικών όσο και για την ιστορία των αντρών, με στόχο να κατανοηθεί η σημασία των («βιολογικών») φύλων (sexes) και των έμφυλων ομάδων στο ιστορικό παρελθόν. Θεωρούσε, επίσης, σημαντική για την έρευνα, τη διερεύνηση και ανακάλυψη του εύρους των έμφυλων ρόλων και ομάδων σε διαφορετικές κοινωνίες και περιόδους, του πώς λειτουργούσαν, δηλαδή, για να διατηρήσουν την κοινωνική τάξη (Davis, 1976: 90). Με δυο λόγια, είναι αδύνατη η κατανόηση της μιας ομάδας, αν δεν μελετηθεί ταυτόχρονα με την άλλη. Για αυτό τον σκοπό, όπως πρότεινε η Joan Wallach Scott, απαιτούνταν η ανάπτυξη της έννοιας του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας, ώστε να κατανοηθεί η λειτουργία των σχέσεων εξουσίας (Scott, 1986: 1054). Με το νέο θεωρητικό πλαίσιο που πρότεινε, για τη σημασία του φύλου και του τρόπου λειτουργίας του, επιθυμούσε την αναμόρφωση τόσο της ιστορίας των γυναικών όσο και γενικότερα της αντίληψης για την ιστορία ως τόπου όπου παράγεται η ιστορική γνώση για τα φύλα (Αβδελά & Ψαρρά, 1997: 53). Αυτή τη γνώση την ορίζει ως τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες κατανοούν τις ανθρώπινες σχέσεις, και συγκεκριμένα, για την περίπτωση που ενδιέφερε την ίδια, τις σχέσεις μεταξύ αντρών και γυναικών (Scott, 1999: 2). Εξίσου

σημαντική είναι και η θεωρητική επεξεργασία της Judith Butler αναφορικά με την επιτελεστικότητα του φύλου, σύμφωνα με την οποία το φύλο παράγεται ως τελετουργοποιημένη επανάληψη πράξεων, και αυτή η επανάληψη είναι κοινωνικά επιβεβλημένη από την υποχρεωτική ετεροφυλοφιλία (Butler, 2009: 175-183).

Αυτό που γίνεται αντιληπτό, επομένως, είναι ότι, η εξέλιξη της ιστορίας του ανδρισμού συσχετίζεται με την ταυτόχρονη μετακίνηση του ερευνητικού ενδιαφέροντος από την κοινωνική ιστορία των γυναικών στην ιστορία του φύλου (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 16), και παράλληλα ότι η ιστορία του ανδρισμού συναντάται συνεχώς με τη φεμινιστική ιστοριογραφία. Έτσι, μέσα από την οπτική του φύλου, εξετάζονται κι αναθεωρούνται πεδία με έντονη την αντρική παρουσία, όπως ο στρατός. Αποδεικνύεται, επομένως, ότι η κατηγορία «φύλο» δεν αφορά περισσότερο τις γυναίκες από ό,τι τους άντρες, αλλά ούτε ότι τομείς όπως η πολιτική ή ο πόλεμος είναι υποδεέστεροι από ό,τι η οικογένεια ή η σεξουαλικότητα (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 20-21). Με λίγα λόγια, η ιστορία του ανδρισμού αποτελεί ένα αναγκαίο τμήμα της ιστορίας του φύλου, η οποία, όπως συμπεραίνει και η Karen Harvey στα χνάρια της Scott, λειτουργεί κυρίως συγκριτικά (Harvey, 2013: 282).

1.1.2 Έθνος

Η ιδέα του έθνους, ως επεξεργασία, έχει μεγαλύτερη διαδρομή στην κριτική θεωρία, αν και από τη δεκαετία του 1980 το παράδειγμα αλλάζει και η σημερινή μορφή της ιδέας του έθνους οφείλεται στα έργα της εποχής αυτής. Σε ένα πρώιμο στάδιο, όμως, από τον 18^ο αιώνα συγκεκριμένα, στην καρδιά κρίσιμων πολιτικοκοινωνικών εξελίξεων, η έννοια απασχόλησε περισσότερο σε επίπεδο φιλοσοφικού στοχασμού. Και γι' αυτό αποτελούν, αρχικά, προσπάθειες ιστορικής θεώρησης του έθνους. Για παράδειγμα, η κληρονομιά που άφησε η Γαλλική Επανάσταση: το «κοσμοϊστορικό» αυτό γεγονός, θεωρείται η «αυγή» του εθνικισμού (Kohn, 1946: 7) και η πρώτη σημαντική εκδήλωσή του, έτσι όπως τον

αντιλαμβανόμαστε σήμερα, σύμφωνα με τον Hans Kohn (Kohn, 1946: 16). Όπως υποστηρίζει και ο Mosse, αποτελεί το πρώτο κίνημα της νεότερης εποχής, όπου ένας λαός επιδιώκει να «λατρεύει τον εαυτό του» έξω από ένα χριστιανικό ή δυναστικό πλαίσιο (Mosse, 1975: 13). Κι αυτή η «κοσμική θρησκεία» δεν ήταν άλλη από τη συλλογική θέληση. Η ενότητα των ανθρώπων, δηλαδή, θεμελιώθηκε στην αναδυόμενη εθνική συνείδηση (Mosse, 1975: 2). Και ο Ερνέστ Ρενάν αργότερα, στο ίδιο πνεύμα που κληροδότησε η Γαλλική Επανάσταση, βλέπει το έθνος ως κάτι που αφορά, πρωτίστως και συνεχώς, το παρόν μέσα από τη συναίνεση και την επιθυμία των ανθρώπων που το απαρτίζουν να συνεχιστεί η συμβίωσή τους. Με λίγα λόγια, καταλήγει, το έθνος είναι ένα «καθημερινό δημοψήφισμα» (Ρενάν, 1993: 38).

Στη Γερμανία, απ' την άλλη, το έθνος και ο εθνικισμός δεν στήριξαν την επιβεβαίωσή τους σε μια ορθολογική κοινωνιακή σύλληψη, αλλά στην ιδέα του έθνους ως φυσικής οντότητας. Ο γερμανικός εθνικισμός υποκατάστησε την πολιτειότητα με την αρκετά πιο αόριστη έννοια του λαού (Folk), έννοια που επεξεργάστηκε ο Johann Gottfried Herder και οι ρομαντικοί (Kohn, 1946: 344). Πρόκειται, επομένως, για την έννοια του έθνους που εκφράζεται κυρίως στον πολιτιστικό χώρο, και ιδιαίτερα σε περιοχές όπως τα ιταλικά και τα γερμανικά κράτη, καθώς και τους σλαβικούς λαούς. Άρα, αυτό που αρχικά προκρίνεται εδώ δεν είναι το έθνος-κράτος, αλλά το Πνεύμα του Λαού, το Volksgeist, που βρίσκει την εκδήλωσή του στη λογοτεχνία, στη λαϊκή κουλτούρα, στη μητρική γλώσσα και την ιστορία (Kohn, 1946: 4). Μέσα σε αυτό το κλίμα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εξελίχτηκε σε ένα πιο ριζοσπαστικό και αντιδραστικό κίνημα. Ο Kohn κάνει, επιπλέον, και μια διάκριση μεταξύ των «προοδευτικών» εθνικισμών στη Δυτική Ευρώπη και των «συντηρητικών» στην Ανατολική· ανέπτυξε, δηλαδή, ένα διχοτομικό σχήμα στο οποίο, όμως, ασκήθηκε έντονη κριτική, καθώς, σίγουρα, όπως σχολιάζει ο Αντώνης Λιάκος, στην πραγματικότητα, η κατάσταση ήταν πολύ πιο περίπλοκη (Λιάκος, 2005: 82-84).

Ο ίδιος μελετητής, θεωρεί τις *Φαντασιακές Κοινότητες* του Μπένεντικτ Άντερσον, την πιο σπουδαία συνεισφορά στην θεωρία του έθνους (Λιάκος, 2005: 86). Ένα στοιχείο, κατά τον Λιάκο, που ξεχωρίζει τη μελέτη αυτή από προηγούμενες παραδόσεις, είναι η προσπάθεια που γίνεται εδώ να διαφανεί ότι υπήρχαν και τάσεις που έβλεπαν το έθνος με μια περισσότερο θετική ματιά. Όχι, δηλαδή, μόνο ως προϊόν ρατσισμού και φασισμού, όπως στόχευαν να αναδείξουν οι μελετητές αμέσως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Λιάκος, 2005: 86). Έτσι, ο Άντερσον ορίζει το έθνος ως «μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη» (Άντερσον, 1997: 26). Επομένως, ανιχνεύει τις διαδικασίες πίσω από την εμφάνιση των εθνών και μάλιστα δεν περιορίζει το ενδιαφέρον του μόνο για τα ευρωπαϊκά έθνη (Λιάκος, 1997: 87). Ο «έντυπος καπιταλισμός» επέτρεψε, συμπεραίνει ο Άντερσον, να υπάρξει αυτή η φαντασιακή κοινότητα, και μάλιστα αρκετά πριν τη σύγχρονη μορφή του έθνους (Άντερσον, 1997: 81).

Δύο άλλα έργα που θεωρούνται σταθμοί στην αλλαγή του παραδείγματος της θεωρίας του έθνους και κυκλοφόρησαν και αυτά το 1983, είναι το *Έθνη και Εθνικισμός*, του Έρνεστ Γκέλνερ και *Η Επινόηση της Παράδοσης* σε επιμέλεια του Έρικ Χομπσμπάουμ και του Terence Ranger (Λιάκος, 1997: 74). Για τον Γκέλνερ, ο εκμοντερνισμός και η εκβιομηχάνιση αποτελούν δύο βασικούς παράγοντες που κατέστησαν δυνατή τη δημιουργία των εθνών· αυτό σημαίνει, ότι το έθνος όπως το αντιλαμβανόμαστε σήμερα δεν θα μπορούσε να υπάρχει στην προνεωτερική εποχή (Gellner, 1992: 71). Ο Χομπσμπάουμ, από την άλλη, αναδεικνύει το παρόν ως παράγοντα οργάνωσης του παρελθόντος (Λιάκος, 1997: 95). Ο όρος «επινοημένη παράδοση», σύμφωνα με τον Λιάκο, θεωρείται μαζί με τις «φαντασιακές κοινότητες» η σημαντικότερη κληρονομιά της δεκαετίας για τη θεωρία του έθνους, με τεράστια επίδραση στην έρευνα (Λιάκος, 1997: 94). Ο Χομπσμπάουμ δίνει τον ορισμό στην εισαγωγή: «ένα σύνολο πρακτικών οι οποίες συνήθως διέπονται, φανερά ή σιωπηρά, από

αποδεκτούς κανόνες και με τελετουργική ή συμβολική φύση, και οι οποίες επιδιώκουν να ενσταλάξουν ορισμένες αξίες και κανόνες συμπεριφοράς μέσω επανάληψης, γεγονός που αυτόματα συνεπάγεται τη συνέχεια με το παρελθόν» (Hobsbawm, 2004: 9-10). Δεν νοείται, υποστηρίζει, ικανοποιητική εξέταση του εθνικού φαινομένου δίχως να λαμβάνεται υπόψη, κυρίως, η επινοημένη παράδοση, δεδομένου ότι το σύγχρονο έθνος απαρτίζεται από κατασκευές και συσχετίζεται με σύμβολα και κατασκευασμένες «εθνικές ιστορίες» (Hobsbawm, 2004: 24).

Παρόλα αυτά, δεν βιώνουν όλες οι ομάδες την εμπειρία του έθνους με τον ίδιο τρόπο. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελούν οι λεγόμενες μετα-αποικιακές σπουδές, οι οποίες ασκούν κριτική στη θεωρία, για παράδειγμα, του Anderson που έκανε λόγο, όπως είδαμε, για κυρίαρχη ομάδα και φαντασιακή κοινότητα. Η εμπειρία τους συνίστατο στο ότι τα έθνη του αποικιακού κόσμου συγκροτήθηκαν ως ετεροκαθορισμένες κοινότητες (Λιάκος, 1997: 99). Κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της αντίληψης είναι οι Ινδοί Homi Bhabha και Partha Chatterjee, των οποίων η εμπειρία της διασποράς συνέβαλε καθοριστικά στον σχηματισμό των θεωριών τους. Ο 19ος και ο 20ός αιώνας, επομένως, εκτός από την εποχή του σχηματισμού των εθνών αποτέλεσαν και τους αιώνες όπου σημειώθηκαν σημαντικές μεταναστευτικές ροές, κι αυτή η διασπορά με τη σειρά της οδήγησε και στον ανάλογο εθνικισμό (Λιάκος, 1997: 100). Φυσικά στην εκπνοή του 20ού αιώνα έκαναν την εμφάνισή τους και ιδέες όπως αυτή του Jürgen Habermas στη μελέτη του «ο Μεταεθνικός Αστερισμός», όπου υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση «αποδυναμώνει το εθνικό κράτος» (Habermas, 2007: 103).

1.1.3 Ανδρισμοί και Έθνος

Από πολύ νωρίς, ισχυρίζεται ο George Mosse, ο νεωτερικός ανδρισμός υιοθετήθηκε από τα εθνικιστικά κινήματα του 19ου αιώνα (Mosse, 1996: 7). Βέβαια, τόσο η θηλυκότητα όσο και η αρρενωπότητα χρησίμευσαν ως εικόνες που αντιπροσώπευαν το έθνος, με τις γυναικείες

μορφές, φυσικά, να κατέχουν διαφορετική συμβολική αξία από τις αντίστοιχες ανδρικές. Για παράδειγμα, οι γυναικείες φιγούρες είναι περισσότερο επενδυμένες με μητρικά χαρακτηριστικά, έτσι ακριβώς όπως φαντάζονται και οι κάτοικοι το έθνος, ενώ ταυτόχρονα, συνδέονται και με τις παραδόσεις και την ιστορία (Mosse, 1996: 8). Έτσι, η Britannia, η Germania ή η Marianne, οι εθνικές προσωποποιημένες μορφές της Βρετανίας, της Γερμανίας και της Γαλλίας αντίστοιχα, είναι γυναίκες με αρχαιοπρεπή εμφάνιση και κοιτάνε προς ένα θεωρούμενο ένδοξο παρελθόν [Εικόνες 1, 2, 3, 4]. Και επειδή η εικόνα τους παράμενε σταθερή, οποιαδήποτε αλλαγή συνέβαινε στο έθνος, δεν επηρέαζε την εμφάνισή τους. Ως δημόσια σύμβολα, δηλαδή, οι γυναίκες δεν αντανakλούσαν με άμεσο τρόπο τις ανάγκες και τις προσδοκίες του εκάστοτε έθνους, αλλά μάλλον, περισσότερο υπενθύμιζαν το παρελθόν, την αθωότητα και την αγνότητα. Αντίθετα, το ανδρικό σώμα συνδέθηκε με την κοινωνική ανάγκη για τάξη και πρόοδο, αλλά και με τις αξίες της μεσαιας τάξης, όπως η αυτοκυριαρχία και η αυτοσυγκράτηση. Και η αρρενωπότητα, φυσικά, μπορούσε να ανακαλεί αρετές που θεωρούνταν «γυναικείες», όμως, ταυτόχρονα και πολλές άλλες που η θηλυκότητα αδυνατούσε (Mosse, 1996: 9).

Το ανδρικό ιδεώδες, επομένως, ως κάτι εύκολα αναγνωρίσιμο και διαφανές έγινε την εποχή αυτή, το σύμβολο της κοινωνίας και του έθνους (Mosse, 1996: 23). Συγκεκριμένα, επρόκειτο για το ιδεώδες του πολίτη-στρατιώτη. Από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και την Αμερικανική Επανάσταση, υποστηρίζει ο Robert Nye, ξεκίνησε το πείραμα της μετάβασης από τον έναν ρόλο στον άλλο, όπου για πρώτη φορά οι άντρες ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν τον ρόλο του αρχηγού του νοικοκυριού για τη σκληραγώγηση, υποβαλλόμενοι σε πειθαρχία και επιβίωση μέσω της ενίσχυσης των πολεμικών δεξιοτήτων και του προσωπικού θάρρους. Συνεπώς, τότε συντελέστηκε «το πρώτο πείραμα της σύγχρονης εποχής», προς την δημιουργία μιας μορφής ανδρισμού, ασυνήθιστης μέχρι τότε για το έθνος-κράτος. Σύμφωνα με αυτό το νέο μοντέλο, ο πολίτης έπρεπε να είναι σε μια

διαρκή κατάσταση ετοιμότητας· έτοιμος, δηλαδή, ανά πάσα στιγμή να συμμετάσχει σε πόλεμο, και άρα όφειλε να καλλιεργεί συνεχώς τις πολεμικές του ικανότητες, ουσιαστικά να τις «κουβαλά» πάντα μαζί του. Ήταν αυτονόητο, φυσικά, ότι ακόμα και ως πολεμιστής έπρεπε να διατηρήσει την ιδιότητα του πολίτη, δεδομένου ότι με αυτή την ιδιότητα θα επιστρέψει μετά το τέλος της σύγκρουσης (Nye, 2007: 417).

Η ικανότητα ενός έθνους να διαχειριστεί αυτή τη μετάβαση ανάμεσα σε έναν στρατιωτικό και έναν πολιτικό ανδρισμό με τρόπους που δεν έθεταν σε κίνδυνο την αποτελεσματική διεξαγωγή του πολέμου, αλλά ούτε και διατάρασσαν την ειρήνη των πολιτών, εξασφάλιζε τη θεμελίωση και τη μακροβιότητα του. Επομένως, σύμφωνα με τον Nye, μια πετυχημένη οικοδόμηση έθνους θα μπορούσε να θεωρηθεί η στιγμή της αποτελεσματικής ενσωμάτωσης της εθνικής ταυτότητας στην αντίστοιχη ταυτότητα του μεμονωμένου στρατιώτη, ως εθνική αρρενωπότητα πλέον, μετριάζοντας ταυτόχρονα ή και εξαφανίζοντας πλήρως τις επιμέρους ταξικές, τοπικές και εθνοτικές διαβαθμίσεις του ανδρισμού. Ως αντιπαραδείγματα αναφέρει τις περιπτώσεις της Ρωσίας, της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας, κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, που υπέκυψαν στις χαοτικές φυγόκεντρες δυνάμεις που εξαπέλυαν πολίτες-στρατιώτες, που δεν είχαν απορροφηθεί πλήρως από το έθνος, σε αντίθεση με τις σχετικά πιο συνεκτικές μαχόμενες δυνάμεις της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Με λίγα λόγια, ενώ οι νέες συνθήκες του πολέμου τον 19ο και 20ό αιώνα, όπως η μαζικοποίηση και η εθνικοποίηση των στρατών, με την υποχρεωτική στράτευση και την κρατική προπαγάνδα για το καθήκον προς το έθνος-κράτος, ευνοούσαν το παραπάνω σύγχρονο πείραμα, εκείνοι οι κρατικοί σχηματισμοί που δεν κατάφερναν να παραχωρήσουν δικαιώματα και υπηρεσίες ανάλογες με τις θυσίες που έκαναν οι στρατιώτες ή όταν τα μη ενσωματωμένα κοινωνικά στοιχεία υπονόμευαν την εθνική αποφασιστικότητα, αποτύγγαναν στην οικοδόμηση του έθνους (Nye, 2007: 417-418).

Δύο άλλα χαρακτηριστικά της σχέσης «έθνος και ανδρισμός», που αναδεικνύει η Joane Nagel, σχετίζονται με τις διαφορετικές θέσεις που αποδίδει ο εθνικισμός στις γυναίκες και τους άντρες, σε συμβολικό και όχι μόνο επίπεδο, αλλά και η σεξουαλικοποίηση του ανδρισμού και του милитарισμού. Εξ ορισμού, τονίζει, οι εθνικιστικές πολιτικές αποτελούν έναν προνομιακό τόπο όπου επιτυγχάνεται ο ανδρισμός, μια και το έθνος-κράτος είναι κατά βάση ένας ανδρικός θεσμός. Η κουλτούρα του εθνικισμού, δηλαδή, κατασκευάζεται και αντηχεί κατεξοχήν «ανδρικές» πολιτιστικές θεματικές: τιμή, πατριωτισμός, γενναιότητα και καθήκον, που δύσκολα διακρίνονται είτε ως εθνικιστικά είτε ως ανδρικά ιδεώδη, εφόσον φαίνονται τόσο αλληλένδετα τόσο με το έθνος όσο και με τον ανδρισμό (Nagel, 1998: 251-52). Η καθημερινή μικροκουλτούρα, δηλαδή, του ανδρισμού αρθρώνει αβίαστα τις απαιτήσεις του εθνικισμού, ιδιαίτερα τη милитарιστική πλευρά του· για παράδειγμα, η αποφυγή του χαρακτηρισμού δειλός ή η γοητεία που ασκεί η περιπέτεια τονίζονται στις πολεμικές προπαγάνδες (Nagel, 1998: 252).

Από την άλλη, σε αυτή την κουλτούρα του εθνικισμού και τη συλλογική δράση της, οι γυναίκες καταλαμβάνουν έναν διακριτό συμβολικό ρόλο που παραμένει υποστηρικτικός και παραδοσιακός. Ακόμα κι όταν αποδεδειγμένα ο ρόλος τους σε κινήματα ή συγκρούσεις είναι ενεργός, και παρά τη γενναιότητά τους, το τέλος αυτών των αγώνων τις βρίσκει πάλι στους παραδοσιακούς ρόλους τους, τους οποίους καθορίζει η θεσμοποιημένη πατριαρχία (Nagel, 1998: 253). Επομένως, οι εικόνες της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι κοινές με αυτές του πατριωτικού ανδρισμού και της ιεροποιημένης μητρότητας (Nagel, 1998: 256). Αυτή η εξιδανικευμένη γυναικεία σεξουαλικότητα, μας οδηγεί σε μια άλλη σημαντική πλευρά της σχέσης ανδρισμού και εθνικισμού, στη σεξουαλικοποίηση σε καιρό πολέμου· εκτός από το γυναικείο σώμα, όπως διαφάνηκε ήδη, και το ανδρικό υπόκειται σε αυτή τη διαδικασία, από μία ετεροσεξουαλική, προφανώς, σκοπιά και κυρίως όσον αφορά στις παραστάσεις του εχθρού, τάση που παρατηρείται ακόμα και σε σύγχρονες περιπτώσεις (Nagel, 1998: 258).

Μια τελευταία διάσταση στη σχέση ανδρισμού και έθνους είναι αυτή που προκύπτει τελικά από την ίδια την εμπειρία του πολέμου. Κατά πόσο, δηλαδή, επηρέαζε ο πόλεμος τους ανδρισμούς αλλά και τα έμφυλα πρότυπα, και πώς οι εμπειρίες των πολεμιστών μετάλλασσαν τις ιδέες τους για τον πόλεμο (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 76). Τη δεκαετία του 1980 μελέτες θεωρούσαν ότι ο πόλεμος επιβεβαίωνε το βίαιο περιεχόμενο της πατριαρχίας (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 76). Η θητεία στον στρατό ήταν ένα απαραίτητο στάδιο διαμόρφωσης της αντρικής ταυτότητας, η απόλυτη εμπειρία του ανδρισμού. Και το Μέτωπο ως η ηρωική ανδρική αρένα αντιπαραβάλλεται με ρητό τρόπο με τα μετόπισθεν, τον χώρο των γυναικών, των παιδιών και των αντρών που αδυνατούν λόγω ηλικίας ή τραυματισμού να πολεμήσουν, και των οποίων ο ρόλος περιορίζεται στην αρωγή των στρατιωτών (Vincent, 2001: 345-46).

Ειδικά για την εμπειρία των στρατιωτών, η ιστορική έρευνα έδωσε μεγάλη βαρύτητα και στα ημερολόγια, τα απομνημονεύματα και την αλληλογραφία των πρωταγωνιστών (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 78), όπως επίσης και στα αποτελέσματα της πολεμικής εμπειρίας στον ανδρικό ψυχισμό, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση τις ψυχονευρωτικές διαταραχές ή «shell shock», αλλά και την έμφυλη επένδυση και την ιστορική κατασκευή του τραύματος (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 80). Μέρος αυτής της τελευταίας διάστασης της σχέσης ανδρισμού και πολέμου, αποτελεί η στάση και η αντίδραση των πολιτών στα μετόπισθεν απέναντι στους τραυματισμένους στρατιώτες και οι επιπτώσεις που είχε το τραυματισμένο σώμα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 81). Καταρχάς καλλιεργήθηκε μια «κουλτούρα φροντίδας», η οποία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο λειτούργησε ως η συμμετοχή των ανθρώπων στα μετόπισθεν στον πόλεμο (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 82). Πέρα από αυτή τη φροντίδα, υπήρξε, ένα γενικότερο ενδιαφέρον για τους τραυματίες στρατιώτες που επέστρεψαν. Τα ιατρικά κείμενα,

ο κινηματογράφος, η λογοτεχνία, αλλά και τα μνημεία αποτυπώνουν αυτό το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση των κοινωνικοπολιτισμικών και ψυχολογικών διαστάσεων των ακρωτηριασμένων σωμάτων των αντρών που επέστρεψαν από τον πόλεμο (Βασιλειάδου & Γιαννιτσιώτης & Διαλέτη & Πλακωτός, 2019: 82).

1.2 Ο Μεγάλος Πόλεμος και τα δημόσια μνημεία στην Δυτική Ευρώπη

1.2.1 Μνημεία και Μνήμη

Ποια είναι η σχέση του μνημείου με τη μνήμη; Αν διακρίνουμε τη μνήμη σε ατομική και συλλογική, σε ποιο από τα δύο σχήματα υπακούει περισσότερο ένα μνημείο; Ένας τέτοιος διαχωρισμός δεν είναι σαφής (Τσιάρα, 2004: 16). Το παρελθόν που θυμόμαστε είναι ταυτόχρονα ατομικό και συλλογικό. Αντιλαμβανόμαστε τη μνήμη ως κάτι απόλυτα προσωπικό, ως ένα γεγονός, λόγου χάρη, που «συνέβη σε εμάς». Επομένως, καταρχήν, ανακαλούμε στη μνήμη μας τις δικές μας εμπειρίες, και το παρελθόν που θυμόμαστε γίνεται εγγενώς δικό μας (Lowenthal, 1990: 194). Ακόμα και δημόσια γεγονότα, η μνήμη τα μετατρέπει σε προσωπικά (Lowenthal, 1990: 195). Ή αντίστροφα, στην προσπάθειά μας να αφηγηθούμε το παρελθόν μέσα από τις προσωπικές μας αναμνήσεις, επιτελούμε κάποιου είδους επέμβαση και προσαρμογή τους ώστε να ενταχθούν στη συλλογική μνήμη (Τσιάρα, 2004: 16). Απ' την άλλη, η συλλογική μνήμη δεν διαμορφώνεται άπαξ και ούτε επαναλαμβάνεται αμετάβλητη από κάθε επόμενη γενιά. Απεναντίας, κάθε φορά δέχεται νέα επεξεργασία και επανερμηνεία με βάση τις ανάγκες του εκάστοτε παρόντος (Τσιάρα, 2004: 16).

Η μνημονευτική λειτουργία του μνημείου, βέβαια, ακολουθεί και αυτή τις συμβάσεις της μνήμης μέσω της διαδικασίας της αφαίρεσης: όπως η μνήμη δεν διατηρεί αυτούσιο το πρωταρχικό προϊόν των αισθήσεων (Τσιάρα, 2004: 15), έτσι και το μνημείο επιτελεί μια «δευτερογενή αφαίρεση της βιωμένης εμπειρίας». Έτσι, στο μνημείο έχει μετουσιωθεί μια συγκεκριμένη αντίληψη για το παρελθόν που υπαγορεύεται, συνήθως, από την επίσημη

ιστορία, επικυρώνοντας, έτσι, την κυρίαρχη συλλογική μνήμη (Τσιάρα, 2004: 17). Ίσως η πιο γνωστή άποψη για τη σχέση μνημείου και μνήμης είναι αυτή που διατύπωσε ο Pierre Nora. Σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό, το μνημείο αντί να ενσωματώνει τη μνήμη, την εκτοπίζει εντελώς, υποκαθιστώντας τη μνήμη της κοινότητας. Μάλιστα, θεωρεί ότι η σύγχρονη μνήμη, επειδή βασίζεται στην υλικότητα, όσο λιγότερο βιώνεται ως εσωτερική εμπειρία τόσο περισσότερο η ύπαρξή της εξαρτάται από τα εξωτερικά ίχνη (Nora, 1989: 13). Ως αποτέλεσμα, ο άνθρωπος χωρίς να έχει πλέον την «αβάστακτη υποχρέωση» να θυμάται ο ίδιος, μετατοπίζει το βάρος της μνήμης του στο μνημείο (Nora, 1996: 26).

Αυτό συνδέεται και με μια άλλη διάσταση της νεωτερικότητας. Παρόλο που οι πρακτικές της μνήμης δεν αποτελούν αποκλειστικότητά της, δεδομένου ότι ανιχνεύονται και σε προγενέστερες περιόδους – μάλιστα η εμφάνιση και εδραίωση του χριστιανισμού θα επιφέρει μια «διανοητική ανασύνταξη», όπου κέντρο βάρους της θα αποτελεί η μνημόνευση των μαρτύρων της πίστης – αυτό που τώρα παρατηρείται, δηλαδή από τον 18ο αιώνα περίπου, είναι το φαινόμενο της ανάληψης και της συστηματικής καλλιέργειας της υπόθεσης της μνήμης από έναν νέο θεσμό, το εθνικό κράτος (Εξερτζόγλου, 2020: 50). Το γεγονός που καθόρισε αυτή τη μετάβαση από τα περιβάλλοντα μνήμης προς τους τόπους μνήμης, στα οποία δεν υπάρχει ανάγκη να προκληθεί η μνήμη, λόγω της αυθόρμητης, «φυσικής» και συνεχούς παρουσίας της, ήταν η Γαλλική Επανάσταση (Nora, 1989: 12). Όπως τονίζει και ο Terry Eagleton, αυτό που παρατηρείται στη νέα, αστική πλέον, κοινωνική οργάνωση, σε αντίθεση με τους καταναγκαστικούς μηχανισμούς της απολυταρχίας, είναι η αισθητικοποίηση της εξουσίας: η συνήθεια και η αφοσίωση θα συσπειρώνει τώρα την κοινωνία (Eagleton, 2006: 69). Με το να μετατρέπεται σε έθιμο, δηλαδή σε μια ασύνειδη συνήθεια, ο νόμος, ταυτίζεται για τον πολίτη με το ευ ζην, σε τέτοιο βαθμό, μάλιστα, ώστε η ασυνέπειά του απέναντί του σημαίνει παράβαση για τον ίδιο (Eagleton, 2020: 69).

Συνεπώς, οι νομιμοποιημένες με αυτόν τον τρόπο σχέσεις εξουσίας εγγράφονται στον δημόσιο χώρο και εδώ αναπαράγονται μέσα από την προώθηση και τον σχηματισμό συγκεκριμένων συμπεριφορών (Δαλκαβούκης & Τσέκου, 2015: 117). Άρα και τα μνημεία, ως διαχειριστές του ιστορικού παρελθόντος, εντάσσονται στη γενικότερη λειτουργία του δημόσιου «λόγου», που στοχεύει «στη διαμόρφωση μιας συλλογικής πολιτικής/εθνικής ταυτότητας, τη νομιμοποίηση πολιτικών επιλογών στηριγμένων σε μια επιλεκτική ερμηνεία του παρελθόντος, την πολιτική καθοδήγηση με την προβολή συγκεκριμένων παραδειγμάτων προς μίμηση και προς αποφυγή και, τέλος, την προσφορά παρηγορίας για τη διαχείριση της απώλειας» (Δαλκαβούκης & Τσέκου, 2015: 117). Ποιοι θα είναι οι στόχοι, λοιπόν, των πολεμικών μνημείων του Μεγάλου Πολέμου, ενός πόλεμου, μάλιστα, που είχε την ιδιαιτερότητα, να βρίσκεται το θέατρό του, δηλαδή τα χαρακώματα, σε παράλογο βαθμό τόσο κοντά στην πατρίδα των στρατιωτών (Connerton, 1989: 20);

1.2.2 Κατηγοριοποίηση των Μνημείων του Πολέμου

Σύμφωνα με τον Jon Davies, δεν υπάρχει συναίνεση μεταξύ των μελετητών ως προς την κατηγοριοποίηση των πολεμικών μνημείων. Η τεράστια ποικιλία των ιστοριών, των θρησκειών, αλλά και των εθνικών, περιφερειακών και τοπικών κουλτουρών καθιστά, εκ των πραγμάτων, δύσκολη την ομαδοποίηση των μνημείων (Davies, 1996: 112). Απαιτείται, επομένως, μια μάλλον ξεχωριστή μελέτη τους ανά κατηγορίες. Παρόλα αυτά, υπογραμμίζει ο Davies, μια γενική παρατήρηση που μπορεί κανείς να κάνει είναι, ότι τα πολεμικά μνημεία είναι τα πιο διαδεδομένα γλυπτά στην Ευρώπη· τα συναντάμε σε πρωτεύουσες, αλλά και σε χωριά, σε κορυφές βουνών, σε απομονωμένα κοιμητήρια αλλά και στις πιο μεγάλες και πολυσύχναστες πλατείες (Davies, 1993: 112). Αποτελούν, επίσης, τα πλέον αναγνωρίσιμα δημόσια σύμβολα και τις πιο εύκολα αντιληπτές μορφές τέχνης (Davies, 1999: 112). Και όχι μόνο στην Ευρώπη. Όπως επισήμαινε το 1992 ο Αυστραλός ιστορικός Kenneth Stanley Inglis, τα μνημεία αυτά είναι τα πιο ευδιάκριτα μνημεία σε πολλές χώρες, μια

χαρακτηριστική μοντέρνα προσθήκη στον κατάλογο των παγκόσμιων μνημείων, που παρά τη σπουδαιότητά τους ως πηγών για τους μελετητές, εφόσον αποκαλύπτουν πολλά για τις αντιλήψεις, επί παραδείγματι, των δημιουργών και τα συναισθήματά τους για τον πόλεμο, το έθνος ή τον θάνατο, αγνοούνταν από τους ιστορικούς (Inglis, 1992: 5). Οφειλόταν, αναρωτιέται, αυτή η απροθυμία εκ μέρους τους στο γεγονός ότι υποτιμούνταν ως έργα τέχνης ή μήπως ήταν τόσο οικεία που δυσκολεύονταν να τα δούνε ως Ιστορία; (Inglis, 1992: 5). Η πάροδος του χρόνου, όμως, ήταν αυτό που βοήθησε τελικά να γεννηθεί το ενδιαφέρον και για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και, επομένως, και για τα μνημεία του· οι επιζώντες του πολέμου με δυσκολία θυμούνταν πλέον τις διαδικασίες ανέγερσης των μνημείων (Inglis, 1992: 6). Η εμφάνιση και των νέων ερευνητικών αντικειμένων καθώς και η ανανέωση των ενδιαφερόντων και των αντιλήψεων των ιστορικών, ενθάρρυναν τη μελέτη και των πολεμικών μνημείων ανάμεσα στα άλλα μνημεία (Inglis, 1992: 6).

Ο Jay Winter, απ' τη μεριά του, στη μελέτη του *Sites of Memory, Sites of Mourning*, προσπαθεί, μεταξύ άλλων, να εντοπίσει τις προθέσεις των Ευρωπαίων και τα νοήματα που προσδίδονται στις μνημονικές διαδικασίες ανά την Ευρώπη και άλλες δυτικές χώρες, συμπεριλαμβανομένων της Αυστραλίας και της Νέας Ζηλανδίας, αναφορικά με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ποιος ή τι απομνημονεύεται; Τι ακριβώς ζητάνε τα διάφορα μνημεία να θυμόμαστε, είναι δύο από τα βασικά ερωτήματα που θέτει (Winter, 1995: 78). Φυσικά, όπως ισχυρίζεται και ο Winter, δεν υπάρχει μία μόνο απάντηση: οι διαφορετικοί πολιτισμικοί κανόνες και οι θρησκευτικές παραδόσεις οδηγούν σε διαφορετικές σημασίες (Winter, 1995: 78). Για παράδειγμα, στη Γαλλία, τη Βρετανία και τη Γερμανία, τις τρεις κύριες εμπόλεμες χώρες, ακολουθούνται διαφορετικές παραδόσεις. Στην πρώτη περίπτωση είναι ισχυρή η ιδέα του πόνου και της θυσίας. Για αυτό και τα μνημεία φέρουν τον όρο «Monuments aux Morts», δηλαδή μνημεία για τους νεκρούς. Αντίθετα, στον αγγλοσαξωνικό κόσμο, καθώς και στη Γερμανία, τα αντίστοιχα μνημεία θεωρούνται κατεξοχήν πολεμικά, και γι' αυτό

αποκαλούνται «War Memorials» και «Kriegerdenkmäler» αντίστοιχα. Στη δεύτερη, επομένως, περίπτωση καλούμαστε να θυμόμαστε πιο πολλά για τον πόλεμο, όχι συγκεκριμένα μόνο για τον θάνατο των στρατιωτών (Winter, 1995: 78). Παρόλα αυτά, μας θυμίζει ο συγγραφέας, τόσο τα γαλλικά, όσο και τα γερμανικά και τα βρετανικά μνημεία, δεν αποτελούν παρά τόπους όπου οι άνθρωποι πενθούσαν τόσο ιδιωτικά όσο και συλλογικά (Winter: 1995: 79). Ακόμα κι αν δεχτούμε, όπως θα δούμε παρακάτω, ότι τα πολεμικά μνημεία φέρουν το συμβολικό βάρος μιας κυρίαρχης ιδεολογίας κάποιας ελίτ, χιλιάδες μνημεία σε χωριά και μικρές πόλεις χτίστηκαν και διατηρήθηκαν από ανθρώπους που δεν χειραγωγούνταν τόσο εύκολα, καθώς αυτοί οι τόποι αποτελούσαν σε μεγάλο βαθμό τους τάφους των παιδιών τους. Επομένως, παρά, τον δημόσιο χαρακτήρα του, το πένθος παρέμενε ιδιωτικό (Davies, 1993: 114).

Ένα άλλο γνώρισμα του πένθους και της απώλειας μετά, από κάθε πόλεμο, είναι η οικουμενικότητα: σε όποιο στρατόπεδο κι αν ανήκαν τα θύματα. Έτσι, αμέσως μετά τον «Μεγάλο Πόλεμο» αλλά και κατά τη διάρκειά του, το πένθος αφορούσε τόσο τη Γαλλία και στην Αγγλία όσο και στη Γερμανία (Winter, 1995: 1). Μόνο από αυτές τις τρεις χώρες, περισσότερο από τέσσερα εκατομμύρια στρατιώτες έχασαν τη ζωή τους, περίπου το ένα έκτο όσων υπηρέτησαν. Δεν είναι υπερβολή, τονίζει ο Winter, να υποστηρίξει κανείς ότι κάθε οικογένεια βρισκόταν σε πένθος: για κάποιο συγγενή, φίλο, συνάδελφο, σύντροφο (Winter, 1995: 2). Πιο τραγική, βέβαια, θα είναι η κατάσταση που θα πρέπει να βιώσουν όσοι γύρισαν ζωντανοί από το μέτωπο. Κι όσοι δεν κατάφεραν να εξαφανίσουν τους εφιάλτες τους, κατέληγαν έγκλειστοι σε ψυχιατρεία σε όλη σχεδόν την Ευρώπη. Η πλειονότητά τους, παρόλα αυτά, ήξερε πώς να συνδυάζει τη μνήμη με την λήθη, κι έτσι να επιβιώσει. Το να θυμάσαι την αγωνία των 1500 ημερών του πολέμου περιλαμβάνει αναγκαστικά και τη διαδικασία της λήθης, την προσπάθεια να ξεχάσεις (Winter, 1995: 2).

Ο κόσμος μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, ήταν ένας κόσμος νέος, ένας κόσμος κοινοτήτων που πενθούσαν. Η πραγματικότητα ολόκληρων εθνών σε πένθος, κοινοτήτων σε θλίψη που περιλάμβανε όλο τον πληθυσμό, με εξαίρεση μια ελάχιστη και τυχερή μειονότητα, δεν είχε προηγούμενο στη σύγχρονη εποχή (Becker, 2002: 90). Άρα, και να ήθελε κανείς να ξεχάσει δεν μπορούσε: εξάλλου το ίδιο το τοπίο αποτελούσε μέρος της μνήμης. Πέρα από τα σημάδια των ανθρώπινων απωλειών, που ήταν ακόμα ορατά, διάσπαρτα ήταν πλέον τα μνημεία του πολέμου: στην ύπαιθρο, στις πόλεις, στα χωριά, σε σχολεία, σε εκκλησίες, παντού. Σε κάποια σημεία εμφανίστηκαν και κάποια μεγαλύτεροι τόποι μνήμης: τα νεκροταφεία (Winter, 1995: 1).

Ο Winter θεωρεί ότι τα πολεμικά-στρατιωτικά κοιμητήρια αποτελούν την τρίτη και τελευταία ξεχωριστή περίοδο και διακριτό χώρο της πολεμικής απομνημόνευσης (Winter, 1995: 79). Τοποθετεί την πρώτη, όπου επικρατεί μια ηρωική εικόνα για τον πόλεμο, στην εποχή πριν από το ξεκίνημά του αλλά και κατά τη διάρκειά του, με το «κάλεσμα στα όπλα», και τη συνδέει με την επιθυμία των πολιτών να αποδείξουν την αφοσίωσή τους στην κοινότητα, με πράξεις όπως η συλλογή και η διατήρηση, για τις επόμενες γενιές, αντικειμένων του πολέμου ως αναμνηστικών. Μάλιστα, έτσι προέκυψε, με κρατική επιχορήγηση, το 1917 στην Βρετανία το Αυτοκρατορικό Πολεμικό Μουσείο [Εικ. 5] (Winter, 1995: 80). Στη Γαλλία, απ' την άλλη, η πρωτοβουλία για τη δημιουργία ενός τέτοιου αρχείου, ήταν ιδιωτική που κατέληξε κρατική. Το ίδιο και στη Γερμανία. Υπήρχαν και περιπτώσεις, επιπλέον, όπου η πρωτοβουλία ανήκε σε βιβλιοθήκες, όπως του πανεπιστημίου του Κέμπριτζ ή της δημόσιας βιβλιοθήκης της Νέας Υόρκης. Στην Αυστραλία, από την άλλη, το πολεμικό μουσείο που δημιουργήθηκε, ενθάρρυνε τους στρατιώτες να υποβάλουν προσωπικά αντικείμενα στην έκθεση (Winter, 1995: 81). Σε αυτή την τάση βέβαια της συλλογής αντικειμένων θα ασκηθεί κριτική μετά τον πόλεμο. Για παράδειγμα, ο Ernst Friedrich υπογράμμιζε την επικίνδυνη επιλεκτικότητά τους, όταν

μάλιστα η πλειονότητα των εικόνων χαρακτηριζόταν από ωμότητα. Ο συγγραφέας βέβαια θεωρεί ότι παρά την προσπάθεια του Friedrich και του Αντιπολεμικού Μουσείου που δημιούργησε στο Βερολίνο το 1924 [Εικ. 6], με σκοπό τη μεγαλύτερη αληθοφάνεια από ό,τι οι συλλογές που εξήραν τον πόλεμο, η πολιτική πρόθεση δεν έλειπε. Δεν θα μπορούσε άλλωστε, καθώς η απομνημόνευση είναι μια αμιγώς πολιτική πράξη, ποτέ ουδέτερη (Winter, 1995: 81). Μια παράλληλη τάση της πρώτης αυτής περιόδου σχετίζεται με την κινητοποίηση της λαϊκής κουλτούρας· ό,τι έκαναν οι πόλεις σε μεγάλη κλίμακα, κάθε σπίτι μπορούσε να το πραγματοποιήσει στο περιβάλλον του. Τη μόδα της αγοράς αντικειμένων με θέμα τον πόλεμο ενόησε η ακμάζουσα βιομηχανία του «κιτς» (Winter, 1995: 82). Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι γαλλικές αφίσες της αρκετά κερδοφόρας βιομηχανίας της λεγόμενης Image d' Epinal [Εικ. 7], καθώς και το ιδιαίτερο γερμανικό φαινόμενο της αγοράς ξύλινων φιγούρων-μνημείων στα οποία η εικόνα σχηματιζόταν με σιδερένια καρφιά [Εικ. 8]· τα οικιακά αυτά διακοσμητικά ήταν «ιδανικά για πατριωτικά εγχειρήματα και τελετές στα σχολεία, σε νεανικές ομάδες και οργανώσεις» (Winter, 1995: 83). Οι επόμενες δύο φάσεις και χώροι της απομνημόνευσης περιλαμβάνουν από τη μία τα μνημεία που στήθηκαν μετά το 1918 (Winter, 1995: 86) και από την άλλη, φυσικά, τα πολεμικά/στρατιωτικά κοιμητήρια (Winter, 1995: 98).

1.2.3 Στρατιωτικά Κοιμητήρια

Τα στρατιωτικά κοιμητήρια είχαν αρχίσει να εμφανίζονται από τον 19^ο αιώνα. Αρχικά οι πεσόντες συνήθως θάβονταν μαζικά ή παρέμεναν άταφοι, όπως συνέβη το 1815 μετά τη μάχη του Βατερλό, ή τα σώματά τους καίγονταν, κάτι που είχε συμβεί το 1870, στη μάχη του Σεντάν, για λόγους δημόσιας υγείας (Αριές, 2006: 246). Σημειώνεται, όμως, μια γενικότερη αλλαγή στη συμπεριφορά των ζωντανών απέναντι στον θάνατο: τον 19^ο αιώνα, σε αρμονία με το πνεύμα του Ρομαντισμού, ο άνθρωπος της Δυτικής Ευρώπης εξυμνεί τον θάνατο του άλλου. Κι αυτή η τάση γεννά τη λατρεία των τάφων και των νεκροταφείων (Αριές, 1988:

34). Παράλληλα, τονίζει ο Φιλίπ Αριές, οι εκδηλώσεις πένθους χαρακτηρίζονταν από υπερβολή, η οποία φανερώνει την αδυναμία πλέον της αποδοχής του θανάτου του άλλου, ένα συναίσθημα που συγγενεύει με τη σύγχρονη εποχή κι έχει έντονο πλέον θρησκευτικό χαρακτήρα (Αριές, 1988: 40).

Η πρώτη φορά, που όχι μόνο «οι στρατηγοί, οι βασιλιάδες ή οι πρίγκιπες», αλλά και ο κοινός στρατιώτης αποτέλεσε το αντικείμενο μιας λατρείας, ως αποτέλεσμα της ραγδαίας ανόδου του κύρους του, ήταν η Γαλλική Επανάσταση (Mosse, 1991: 37). Την ίδια περίοδο, το 1793 στη Φρανκφούρτη, για πρώτη φορά, σε ένα μνημείο που τιμούσε την απελευθέρωση της πόλης από την γαλλική κατοχή, καταγράφονται τα ονόματα των πεσόντων χωρίς να υπολογίζεται η στρατιωτική βαθμίδα [Εικ. 9], κάτι που αποτελούσε βέβαια εξαίρεση ακόμα στον κανόνα. Μέχρι τη δεκαετία του 1860 στα μνημεία τονιζόταν η ιεραρχία, καθώς και το κοινωνικό και οικονομικό στάτους, ενώ στα στρατιωτικά κοιμητήρια, εκτός από την διαφορετική τοποθεσία ταφής των αξιωματούχων από τους στρατιώτες, δεν αναγράφονταν τα ονόματα των στρατιωτών (Mosse, 1991: 37). Επομένως, η τάση για ισότητα στον θάνατο και η λατρεία του πεσόντος που εγκαινίασε η Γαλλική Επανάσταση – αν και για αρκετό καιρό μόνο στη θεωρία – έφτασε στο αποκορύφωμά της και έγινε στην πράξη με τα ενιαία ομοιόμορφα κοιμητήρια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (Mosse, 1991: 38). Για παράδειγμα, αμέσως μετά τον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870-71, προέκυψε τυχαία το πρώτο γερμανικό στρατιωτικό νεκροταφείο, με την έννοια ότι οι νεκροί και από τις δύο πλευρές θάφτηκαν στο σημείο όπου σκοτώθηκαν. Ωστόσο, δεν μετατράπηκε σε ιερό εθνικής λατρείας ούτε αποτέλεσε προηγούμενο για μελλοντικά παρόμοια μνημεία (Mosse, 1991: 45). Αντίθετα, στις ΗΠΑ είχε θεσπιστεί το 1862, εν μέσω καταστροφικού εμφυλίου πολέμου, η δημιουργία στρατιωτικών κοιμητηρίων (Prost, 2013: 3). Τα σώματα των πεσόντων συλλέγονταν συστηματικά από τα πεδία των μαχών για να ταφούν όλα μαζί σε ένα μέρος. Το στρατιωτικό κοιμητήριο στο Γκέτυσμπεργκ, του 1863, ήταν ένα από τους πρώτους χώρους

ταφής στρατιωτών [Εικ.10], αν και, όπως ειπώθηκε ήδη, από τον προηγούμενο χρόνο «εθνικά κοιμητήρια» είχαν κάνει την εμφάνισή τους· ήταν όμως απλά ταφικά σημεία χωρίς πρόθεση να μετατραπούν σε χώρους εθνικής λατρείας (Mosse, 1979: 8). Αντίθετα, πριν ακόμα ολοκληρωθεί ο επανενταφιασμός των νεκρών στο Γκέττυσπεργκ ο πρόεδρος Αβραάμ Λίνκολν μίλησε σε ένα πλήθος είκοσι χιλιάδων ατόμων· όπως τονίζει η Marilyn Yalom, οι απλοί πολίτες σε περιόδους πολέμου έχουν την ανάγκη να ακούσουν από ένα σημαντικό πρόσωπο για εκείνες τις ιδέες, για τις οποίες θυσιάστηκαν τόσο στρατιώτες. Ο Λίνκολν το γνώριζε καλά αυτό και το αξιοποίησε με σκοπό να συνεχιστεί με την ίδια αποφασιστικότητα ο αγώνας: μίλησε τότε για τον καθαγιασμό του χώρου όπου σκοτώθηκαν (Yalom, 2010: 372-373). Μέχρι το 1870 ο αριθμός των αμερικανικών κοιμητηρίων έφτασε τα 73, στα οποία υπήρχαν συνολικά σχεδόν 300.000 τάφοι πεσόντων, εγκαινιάζοντας, έτσι, σύμφωνα με μια πρόσφατη μελέτη, τη νέα αντίληψη της ιδιαίτερης ταφής που οφείλει το κράτος να επιφυλάσσει στους πεσόντες στρατιώτες (Μακρής, 868-69). Παρόλα αυτά, ο Mosse θεωρεί ότι δεν υπάρχει απόδειξη πως τα αμερικανικά στρατιωτικά κοιμητήρια του εμφυλίου άσκησαν επιρροή και στην Ευρώπη. Ως παράδειγμα αναφέρει τα λόγια του Βασιλιά Γεώργιου Ε΄, που όταν επισκέφτηκε, το 1922, τα βρετανικά στρατιωτικά κοιμητήρια στη Γαλλία, δήλωσε ότι ποτέ ξανά στην ιστορία δεν αφιερώθηκαν και διατηρήθηκαν ιδιωτικά μνημεία στους πεσόντες (Mosse, 1979: 8).

Στην Ευρώπη, βέβαια, την ίδια εποχή με τον αμερικανικό εμφύλιο, επικρατούσε μια σχετική ηρεμία από τους Ναπολεόντειους Πολέμους κι έπειτα. Μόνο κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οι προσπάθειες αυτές συστηματοποιήθηκαν, όταν η Γαλλία, πρώτη στην Ευρώπη, απαίτησε ένα μόνιμο μέρος για να αναπαύονται οι νεκροί των πολέμων, και ακολούθησαν κι άλλα έθνη (Mosse, 1979: 46). Οι αριθμοί των θυμάτων εξάλλου δεν είχαν προηγούμενο και πίεζαν τους στρατούς για παροχή κατάλληλου ενταφιασμού. Καθώς εξελισσόταν ο πόλεμος σχεδόν κάθε οικογένεια υπέφερε από μια

απώλεια, και η έντονη πίεση για μια αξιοπρεπή ταφή και εθνική ανάμνηση καθιστούσαν τη μέχρι πρότινος αγνόηση των πεσόντων αδύνατη (Mosse, 1991: 46). Ο Mosse, επισημαίνει, όμως, ότι εκτός από τη λαϊκή απαίτηση, για να γίνει εφικτή αυτού του είδους η ταφή, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν ο ενθουσιασμός των εθελοντών και ο μύθος που γεννήθηκε για τον πόλεμο, καθώς, φυσικά, και το καινούριο στάτους των στρατιωτών (Mosse, 1991: 46).

Ρόλο έπαιξε και η εμφάνιση, ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ενός νέου τύπου κοιμητηρίου, αυτού σε μορφή κήπου, αρκετά διαφορετικού από τα συνηθισμένα στα προαύλια των ναών ή στα κέντρα των πόλεων. Οι αρχικές ανησυχίες για την υγιεινή και την ευπρέπεια των τάφων αντικαταστάθηκαν από μια πολιτιστική ανάγκη: την εποχή αυτή έγινε δημοφιλής η συνήθεια των επισκέψεων στους τάφους των νεκρών. Τότε είναι που ο όρος νεκροταφείο αντικαθίσταται από τον όρο κοιμητήριο (Αριές, 2006: 353). Όχι μόνο στην Ευρώπη αλλά και στην Αμερική, επελέγησαν φροντισμένες υπαίθριες εκτάσεις, οι οποίες περιγράφονται πλέον ως τόποι όπου οι «νεκροί» κοιμούνται (Yalom, 2010: 16). Δεν αντιλαμβάνονταν πλέον τον θάνατο ως την άφιξη του ζοφερού θεριστή αλλά ως έναν ήσυχο ύπνο στη φύση. Και για αυτό, ακόμα και ο σχεδιασμός τους τα μετέτρεπε σε ένα είδος πανθειστικού ναού, αφιερωμένου στον στοχασμό της αρετής (Mosse, 1991: 80). Με αυτόν τον νέο τύπο εύκολα οδηγούμαστε στην ιεροποίηση των στρατιωτικών νεκροταφείων ως χώρων εθνικής λατρείας (Mosse, 1991: 80). Βέβαια, θα πρέπει να περιμένουμε πρώτα να αποκτήσουν τα κοιμητήρια τα στοιχεία εκείνα που θα τα καθιστούσαν εθνικά ιερά: εθνικά σύμβολα, ομοιομορφία και ενταφιασμός όλων των βαθμών στο ίδιο σημείο (Mosse, 1991: 80) Επομένως, το στρατιωτικό κοιμητήριο ήταν κεντρικής σημασίας για τη λατρεία των πεσόντων στρατιωτών (Mosse, 1991: 80), μια λατρεία που έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του εθνικισμού, καθώς και στη μετάλλαξη της οπτικής του ίδιου του θανάτου (Mosse, 1979: 1).

1.2.3.1 Μεγάλη Βρετανία

Η Γαλλία, όπως είδαμε, ψήφισε πρώτη νόμο, ήδη από το 1914, για τη δημιουργία του νέου τύπου νεκροταφείου, και τον Δεκέμβριο του επόμενου έτους είχε συγκεντρώσει όλους τους πεσόντες, μέχρι εκείνη τη στιγμή, από όλα τα πεδία των μαχών, για να θαφτούν σύμφωνα με το καινούριο πρότυπο. Η Βρετανία ακολούθησε σύντομα και μάλιστα θα πρωτοπορήσει ως προς τον σχεδιασμό των κοιμητηρίων (Mosse, 1991: 81). Οι συζητήσεις γύρω από τη μορφή που θα είχε η ίδρυση των πολεμικών τάφων, είχαν ξεκινήσει ήδη πριν από την ίδρυση της Επιτροπής των Αυτοκρατορικών Πολεμικών Τάφων (Imperial War Graves Commission) και επικεντρώνονταν στα χαρακτηριστικά της απλότητας, της ισότητας και της ομοιομορφίας (Koureas, 2016: 45). Ιδιαίτερα η απλότητα είχε, πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο ακόμα, συνδεθεί με την καλαισθησία, αλλά κυρίως είχε προκριθεί κι ως ένα γνώρισμα της «βρετανικότητας». Εκτός από τις αισθητικές ή πολιτικές αξίες με τις οποίες συνοδευόταν, εξέφραζε επίσης και πρακτικές ανησυχίες, οι οποίες θα γίνουν πιο έντονες μετά τον πόλεμο, όπως για παράδειγμα στον επανασχεδιασμό και τη διακόσμηση των σπιτιών λόγω της έλλειψης υπηρετικού προσωπικού (Koureas, 2016: 39-40).

Η ομοιομορφία, τώρα, όσον αφορά στο αυτοκρατορικό νεκροταφείο, σύμφωνα με την επιτροπή που είχε ιδρυθεί το 1917, θα παρείχε ένα καλλιτεχνικό αποτέλεσμα, ενώ σημαντικό θεωρήθηκε και το επιχείρημα για τον εκδημοκρατισμό του θανάτου, όταν ένας στρατηγός, ένας απλός στρατιώτης ή ακόμα κι ένας άγνωστος στρατιώτης θα μπορούσαν να κείτονται ο ένας δίπλα στον άλλο, όλοι ίσοι (Koureas, 2016: 45). Η συζήτηση το 1920 στην Βουλή των Κοινοτήτων κατέδειξε τη σπουδαιότητα του θέματος σε εθνικό επίπεδο. Εκεί ακούστηκαν φωνές που διαφωνούσαν με την απλότητα ως το πιο ταιριαστό χαρακτηριστικό των τάφων, καθώς, ισχυρίζονταν, δεν ήταν συνώνυμη της ισότητας. Ο Viscount Wolmer θεωρούσε, επιπλέον, ανησυχητικό το γεγονός ότι τα σχέδια που πρότεινε η Επιτροπή έδιναν έμφαση στον μιλιταρισμό κι όχι στην ειρήνη. Γι' αυτό και διάβασε στα υπόλοιπα μέλη ένα γράμμα

που είχε λάβει σχετικά με αυτό το ζήτημα: «απεχθάνομαι την ιδέα να ταφώ σαν σκύλος», έγραφε ένας στρατιώτης στη μητέρα του πριν πεθάνει, ενώ μια άλλη μάνα είχε γράψει ότι «οι ταφόπλακες μοιάζουν περισσότερο με ορόσημα» (Koureas, 2016: 45). Η συζήτηση ολοκληρώθηκε με τον Ουίνστον Τσόρτσιλ να υποστηρίζει την υπόθεση της ομοιομορφίας του στυλ. Η ομιλία του, σύμφωνα με τον Γαβριήλ Κουρέα, παρέχει ένα εύγλωττο παράδειγμα για το πώς η προσωπική μνήμη των νεκρών μετατρέπεται σε ζήτημα αναζήτησης της εθνικής υπερηφάνειας και ταυτότητας (Koureas, 2016: 45). Ο Τσόρτσιλ, ως Υπουργός Πολέμου, υποστήριξε ότι η ομοιομορφία ήταν κυρίως μια πρακτική ανάγκη εξαιτίας του χωρίς προηγούμενο αριθμού νεκρών. Επομένως, η τιάνια αποστολή της Επιτροπής Πολεμικών Τάφων της Αυτοκρατορίας θα στεφόταν με επιτυχία μόνο με την επιλογή της τυποποίησης, η οποία ούτως ή άλλως χαρακτήριζε την πολεμική μηχανή κατά τη διάρκεια του πολέμου, και θα γινόταν τώρα η κινητήρια δύναμη της ομοιομορφίας στους τάφους (Koureas, 2016: 45-46). Η ομοιομορφία στο σχήμα των πετρών και των πλακών θα έδινε, επίσης, τον μέγιστο δυνατό χώρο για επιγραφές, ενώ η χρήση κοινού υλικού για όλους θα παρείχε ανθεκτικότητα, που μαζί με την έννοια της μονιμότητας αποτελούσαν τα σημεία στα οποία εστίαζε ο Τσόρτσιλ. Η μονιμότητα, μάλιστα, του μνημείου ήταν ένας τρόπος να ανταποδώσουν στον στρατιώτη την απώλεια της ζωής τους (Koureas, 2016: 46). Σε κάθε ταφόπλακα θα αναγραφόταν το όνομα, το σύνταγμα και η περιοχή όπου ο στρατιώτης είχε σκοτωθεί (Koureas, 2016: 46). Η απλότητα και η συμμετρία των προτεινόμενων σχεδίων αντιπροσώπευαν τη συλλογικότητα και την υλικότητα της θυσίας. Για τον Τσόρτσιλ, επομένως, τα χαρακτηριστικά των τάφων και των νεκροταφείων, όπως η ομορφιά, η αξιοπρέπεια, η ηρεμία και η ευλάβεια, η παρηγοριά, ήταν συνώνυμα με το έθνος και την αυτοκρατορία (Koureas, 2016: 47). Ο Κουρέας, όμως, υπογραμμίζει και την ταξική διάσταση της έννοιας της απλότητας η οποία θα φανεί στις μνημονικές τελετές για τα μνημεία πιο κάτω. Βρετανικά κοιμητήρια προέκυψαν όμως και σε μη βρετανικό έδαφος, όπως στη

Γαλλία. Μάλιστα, ενώ η Γαλλία δέχτηκε να φροντίσει την ταφή και των στρατιωτών των συμμάχων, η Βρετανία αποφάσισε να στήσει ξεχωριστούς μνημονικούς τόπους των νεκρών στρατιωτών από όλη την αυτοκρατορία. Επομένως, η ίδια Επιτροπή ανέλαβε τη δημιουργία των κοιμητηρίων για τη στέγαση, με αποτέλεσμα οι πεσόντες σε ξένο τόπο να μην επιστρέψουν ποτέ πίσω (Winter, 1995: 23).

1.2.3.2 Γαλλία

Η δημιουργία των πολεμικών κοιμητηρίων για τη Γαλλία, αν και, όπως είδαμε, την εισηγήθηκε πρώτη, ήταν πιο περίπλοκη υπόθεση. Παρά τη ρύθμιση ή τις σκέψεις για τη δημιουργία τους, καθυστέρησε να ληφθεί κάποια τελική απόφαση για την πολιτική απέναντι στους νεκρούς του πολέμου. Τα ζητήματα που προέκυψαν αποδεικνύουν ότι η δημιουργία των κοιμητηρίων δεν είναι μια εύκολη υπόθεση. Μέχρι να χτιστούν τα πολεμικά κοιμητήρια, οι νεκροί θάβονταν σε τρεις διαφορετικούς τύπους: σε κοιμητήρια πολιτών, σε ξεχωριστά από αυτά των πολιτών ή στις ιδιαίτερες πατρίδες τους (Winter, 1995: 23). Ήδη από το ξεκίνημα του πολέμου, είτε για θρησκευτικούς λόγους – μια και τα κοιμητήρια για τους στρατιώτες αποτελούσαν κοσμικά μνημεία, ιεροποιημένα μεν αλλά από ένα κράτος που είχε αποκόψει τις σχέσεις της με την Καθολική Εκκλησία – είτε γιατί δεν μπορούσαν να περιμένουν μέχρι να ολοκληρωθεί η κατασκευή τους, είτε τέλος γιατί η θυσία των αντρών ενίσχυε τους οικογενειακούς δεσμούς, άρα ήταν υποχρέωση των συγγενών να γκρεμίσουν αυτό το εμπόδιο ανάμεσα σε αυτούς και τους πεσόντες, μεγάλος αριθμός πολιτών ζητούσε να τους επιτραπεί να φέρουν τους νεκρούς τους στις πατρίδες τους, όπου θα μπορούσαν να ταφούν στα τοπικά κοιμητήρια. Η απάντηση, όμως, ήταν πάντα αρνητική (Winter, 1995: 25-26). Ένα από τα επιχειρήματα που ακούστηκαν στη συζήτηση στο Conseil d'État (Ανώτατο Δικαστήριο), υπέρ της ίδρυσης και διατήρησης στρατιωτικών κοιμητηρίων, ήταν το παρακάτω: «Δεν είναι καλύτερο να αποτινουμε φόρο τιμής στους χώρους όπου είναι θαμμένος ο στρατός της Γαλλίας, όπως στο νεκροταφείο Saint-Menehould [Εικ. 11] από το

να σκορπίσουμε τα σώματα των ηρώων μας στα κοινοτικά νεκροταφεία, όπου μετά από μια γενιά δεν θα διατηρούνται οι στρατιωτικοί τάφοι;» (Winter, 1995: 25).

1.2.3.3 Γερμανία

Ο Ρομαντισμός κι ο εθνικισμός, όπως είδαμε, πηγαίνουν χέρι χέρι, ειδικά στη Γερμανία. Περισσότερο από ό,τι στις άλλες δύο χώρες ο γερμανικός ρομαντισμός βασίστηκε σε κλασσικά πρότυπα και κυρίως σε μοτίβα ηρωικού ανδρισμού (Winter, 1995: 72). Από τους Αγώνες της Απελευθέρωσης (Befreiungskriege), όπως είναι γνωστοί στη Γερμανία, το έθνος έδωσε έμφαση στην απουσία διακόσμησης και στην αρμονία και τη συμμετρία των μνημείων. Η «ελληνική απλότητα» αναμίχθηκε, έτσι, με το ιδανικό της στρατιωτικής συμπεριφοράς· μαζί με τα προδρομικά κοιμητήρια, εμπνευσμένα από τη Γαλλική Επανάσταση, με τις σειρές τάφων που φανέρωναν τον σκοπό της ισότητας, τα κοιμητήρια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου αποτέλεσαν το πρότυπο. Τα κοιμητήρια των αστών χαρακτηρίζονταν τότε υλιστικά, με την υπερβολική, ακραία έπαρση των μνημείων τους, ενώ τα στρατιωτικά κοιμητήρια ήταν απλά, και συμβόλιζαν τη συντροφικότητα κατά την διάρκεια του πολέμου: απλές και ομοιόμορφες ταφόπετρες, όπως οι στρατιώτες στη μάχη, οδηγούν σε διάθεση ευλάβειας (Mosse, 1979: 9). Ο αρχιτέκτονας Paul Bonatz, σε μια συνάντηση για τα πολεμικά κοιμητήρια σχολίασε αυτήν ακριβώς τη διάκριση μεταξύ των αστικών και των στρατιωτικών κοιμητηρίων: τα πρώτα δίνουν έμφαση στην προσωπική ελευθερία, ενώ τα τελευταία χαρακτηρίζονται από την τάξη και την υποταγή του υποκειμένου στην κοινότητα (Mosse, 1979: 9). Τη διαμάχη των στρατιωτών με τους αστούς, ο Mosse την ερμηνεύει ως συμβολική της διάχυτης αντιπαράθεσης των στρατιωτών της πρώτης γραμμής με το μέτωπο της πατρίδας (Mosse, 1979: 9), δηλαδή, με την υποχρέωση των αντρών να πολεμήσουν – διάσταση που θα διαφανεί πιο εύγλωττα στην πολεμική προπαγάνδα της συμμετοχής και αργότερα στην απομνημόνευση του πολέμου.

Ένας σαφώς καθορισμένος χώρος, επομένως, είναι ζωτικής σημασίας για τα στρατιωτικά κοιμητήρια, όπως ακριβώς συμβαίνει σε όλους τους λατρευτικούς χώρους. Η μεταφορά των πεσόντων στρατιωτών στους οικογενειακούς τάφους, θεωρούνταν προδοσία απέναντι σε αυτούς που υπήρξαν σύντροφοι μεταξύ συντρόφων (Mosse, 1979: 10). Ακόμη και η ντιρεκτίβα του Γερμανού αυτοκράτορα Βίλχελμ Β΄ προς τον Πρώσο Υπουργό Πολέμου στις 28 Φεβρουαρίου 1917, σχετικά με τα πολεμικά κοιμητήρια, συνόψιζε τις επικρατούσες από πολλούς ιδέες για τη δημιουργία των κατάλληλων χώρων για τους πεσόντες: κοιμητήρια που έπρεπε να σχεδιαστούν λαμβάνοντας υπόψη τη «στρατιωτική απλότητα», να είναι σε αρμονία με την περιβάλλουσα φύση, χωρίς διάκριση των βαθμίδων και με σεβασμό στη συντροφικότητα που είχε αναπτυχθεί στο μέτωπο κατά τον πόλεμο (Mosse, 1979: 10). Υπήρχε ο φόβος ότι οι τάφοι θα έχαναν την απλότητα, αν επιλεγόταν μια διακόσμηση που δεν άρμοζε στην περίπτωση, γι' αυτό και τα μνημεία που είχαν στηθεί για τον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870-71 αναφέρονταν συνεχώς ως ένα παράδειγμα που έπρεπε να αποφευχθεί [Εικ. 12] (Mosse, 1979: 10).

Ένας άλλος φόβος που εκφράζανε συχνά οι αρχιτέκτονες, συνδεόταν με την πιθανότητα μαζικής παραγωγών των τάφων. Οι τάφοι, υποστήριζαν, έπρεπε να κατασκευαστούν από καλλιτέχνες και τεχνίτες, και όχι από εργοστάσια· όπως, δηλαδή, συνέβαινε με τους Γερμανούς τεχνίτες στον Μεσαίωνα, οι οποίοι, την εποχή αυτή του εθνικισμού, θεωρούνταν οι κατεξοχήν φορείς του «γερμανικού πνεύματος» (Mosse, 1979: 10). Η απλή και ασκητική διάθεση του σχεδίου και η τοποθέτησή τους μέσα στη φύση, ως μέρος του τοπίου, ήταν τα δύο σημαντικά στοιχεία του σχεδιασμού. Μέσω της τέχνης του, ο τεχνίτης/μάστορας φανέρωνε το ίδιο αυθεντικό και αιώνιο «εθνικό πνεύμα» που έφερε και το γερμανικό τοπίο, το οποίο θα απειλούσε η μαζική παραγωγή των ταφόπλακων (Mosse, 1979: 12).

1.2.4 Πολεμικά Μνημεία

Σύμφωνα με τον Mosse, τα στρατιωτικά κοιμητήρια, όσο κι αν χρησίμευαν ως εθνικοί ιεροί τόποι, δεν λειτουργούσαν τόσο αποτελεσματικά ως επίκεντρο της λατρείας των πεσόντων, όσο ένα δημόσιο μνημείο, που θα στηνόταν σε κάποιο κεντρικό σημείο των πόλεων. Τα κοιμητήρια ήταν ένας ιερός μεν αλλά απομακρυσμένος τόπος που δεν διευκόλυνε τη συμμετοχή των πληθών στις τελετές μνήμης που θα διοργανώνονταν τακτικά (Mosse, 1991: 93). Τα πολεμικά μνημεία, επισημαίνει η Joy Damousi, στέκουν ως αναμνηστικά των τρόπων με τους οποίους οι κοινότητες δημιουργούν τόπους για τη δημόσια έκφραση και αναγνώριση τους πένθους. Ιδιαίτερα στον Μεσοπόλεμο αποτέλεσαν τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα της μνήμης του πολέμου, και μάλιστα λειτουργούσαν, για τους ανθρώπους που πενθούσαν, ως συμβολικά κενοτάφια ή υποκατάστατα των κοιμητηρίων για τους πεσόντες που ενταφιάστηκαν σε απομακρυσμένους τόπους ή οι σοροί τους αγνοούνταν (Damousi, 2014: 371) Κυρίως στη Βρετανία και τη Γαλλία, δύο χώρες νικήτριες με τεράστιο, όμως, αριθμό απωλειών, η έκταση του πένθους προσέδωσε σημαντική συμβολική νοηματοδότηση στις μνημονικές επετείους και στη δημιουργία τόπων μνήμης των νεκρών, είτε σε τοπικό επίπεδο (Becker, 2002: 90), είτε σε εθνικό (Λεμονίδου 2019: 25). Τη λειτουργία αυτή θα εκπλήρωνε ο Τάφος του Άγνωστου Στρατιώτη.

Οι δύο προαναφερθείσες χώρες καινοτόμησαν στην ανάδειξη του, κατά τ' άλλα, δημοφιλούς, τύπου μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη, ως τόπου εθνικής λατρείας, που συμβόλιζε με τον καλύτερο τρόπο όλα τα στρατιωτικά κοιμητήρια σκορπισμένα στα πεδία των μαχών (Mosse, 1991: 93). Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και τα κενοτάφια θα γίνουν, σύμφωνα με τον Άντερσον, τα πιο «παραστατικά εμβλήματα της σύγχρονης κουλτούρας του εθνικισμού», τα οποία συνοδεύονται εκ των πραγμάτων από ένα πρωτόγνωρο «δημόσιο τελετουργικό δέος» (Άντερσον, 1997: 31). Ήδη, από τον 19^ο αιώνα και τους Ναπολεόντειους πολέμους, αρκετά πολεμικά μνημεία τιμούσαν τον απλό

στρατιώτη. Τα μνημεία αυτά μπορεί να είχαν τη μορφή μιας στήλης ή ενός οβελίσκου· κι ένας ολόκληρος ναός, όμως, σαν την Madeleine, θα μπορούσε να συμβολίζει ένα τέτοιο μνημείο, στους τοίχους του οποίου, μετά την επανασχεδιάσή του από τον Ναπολέοντα ως εθνικού πολεμικού μνημείου, υποτίθεται ότι ήταν εγγεγραμμένα τα ονόματα όλων των πεσόντων [Εικ. 13] (Mosse, 1991: 37). Σύμφωνα, πάλι, με τον Laurence Cole, ως πρόδρομος των σύγχρονων μνημείων του Αγνώστου Στρατιώτη, μπορεί να θεωρηθεί ο ναός των Ουσάρων, χτισμένος για να τιμήσει την νίκη των Αυστριακών εναντίον του Ναπολέοντα στο Άσπερν. Εδώ, είχαν ενταφιαστεί πέντε, όχι άγνωστοι βέβαια, στρατιώτες [Εικ. 14] (Cole, 2014: 64).

Τα πολεμικά μνημεία, επομένως, δεν ήταν άγνωστα ούτε στη Γερμανία ούτε στη Γαλλία και τη Βρετανία, τις δύο νικήτριες χώρες· και μάλιστα εκείνα που τιμούν τον απλό στρατιώτη. Στη Γαλλία συναντάμε τοπικά μνημεία μετά τον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870-71, και την προσπάθεια να διατηρηθεί η μνήμη των πεσόντων μέσω της οργάνωσης Souvenir Français (Αριές, 2006: 380· Winter, 2006: 25), ενώ στη Βρετανία, πάλι σε τοπικό επίπεδο, υπήρχαν πολεμικά μνημεία που τιμούσαν τη θυσία των απλών στρατιωτών στον αρκετά πρόσφατο, λεγόμενο Δεύτερο Πόλεμο των Μπόερς 1899-1902 (Stevenson, 2012: 547). Η διαδικασία αυτή, όμως, στις δύο χώρες έλαβε πρωτόγνωρες διαστάσεις κατά τον Μεγάλο Πόλεμο και κυρίως την επαύριον του πολέμου: 38.000 μνημεία στη Γαλλία και 54.000 στα Βρετανικά Νησιά (Stevenson, 2012: 547).

1.2.4.1 Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη

Η ιδέα της μεταφοράς στην πατρίδα, συγκεκριμένα στην πρωτεύουσα, ενός άγνωστου στρατιώτη από το πεδίο της μάχης με σκοπό να ταφεί στο πιο σπουδαίο εθνικό ιερό, ανέκυψε ταυτόχρονα σε Γαλλία και Βρετανία (Mosse, 1991: 93). Η λατρεία των πεσόντων μετά το πέρας του πολέμου μαρτυρείται ακριβώς στις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν σχετικά. Μάλιστα, η ταχεία διάδοση τέτοιων τάφων σε όλα τα έθνη που ενεπλάκησαν στον πόλεμο,

καταδεικνύει ακόμα περισσότερο την ελκυστικότητα αυτής της λατρείας (Mosse, 1991: 93). Εξάλλου, όπως υποστηρίζει και ο Enzo Traverso, ο Μεγάλος Πόλεμος ξεκίνησε με τον μύθο του ηρωικού θανάτου και έκλεισε με τις αναμνηστικές τελετές του Αγνώστου Στρατιώτη (Traverso, 2013: 222-23). Ήταν η πρώτη φορά που συνέβαινε μια τέτοια τελετή. Στις 11 Νοεμβρίου 1920, έναν χρόνο μετά την Ανακωχή, πλήθος κόσμου σε Παρίσι και Λονδίνο παρακολουθούσε μια πομπή, στην οποία τα αγνώστου ταυτότητας λείψανα ενός στρατιώτη που είχε σκοτωθεί στον Μεγάλο Πόλεμο, μεταφέρονταν μέσα από την πόλη για να ταφούν εκ νέου σε έναν ιερό χώρο στο κέντρο της πρωτεύουσας (Inglis, 1993: 7). Επρόκειτο, επομένως, για έναν «γνήσιο νεωτερισμό» (Van Ypersele, 2010: 579) που επέφερε η εμπειρία του πολέμου, με έναν συμβολισμό που φαινόταν απόλυτα ταιριαστός σε όλα τα εμπόλεμα έθνη, είτε ανήκαν στις νικήτριες δυνάμεις είτε στις ηττημένες, και γι' αυτό υιοθετήθηκε σχεδόν από όλες, την επόμενη δεκαετία (Inglis, 1993: 7).

1.2.4.1.1 Λονδίνο

Στο Λονδίνο ο άγνωστος στρατιώτης θάφτηκε στο Αβαείο του Γουεστμίνστερ. Ταυτόχρονα, όμως, ανεγέρθηκε ένα νέο είδος μνημείου, ένα κενοτάφιο, κοσμικό αυτή τη φορά [Εικ. 15] (Τενεκετζής, 2014: 5). Αρχιτέκτονας του μνημείου στο Λονδίνο ήταν ο Sir Edwin Lutyens, εμπνευστής, κατά τον Winter, μιας αφηρημένης ταφικής αρχιτεκτονικής, εντελώς διαφορετικής από το είδος εκείνο της αναμνηστικής πατριωτικής τέχνης κατά την διάρκεια του πολέμου, αλλά και των μεταπολεμικών ασκήσεων στη θρησκευτική ή στην κοσμική τέχνη. Στόχευε περισσότερο σε πιο οικουμενικές αλήθειες (Winter, 1995: 102-103). Αρχικά θα λειτουργούσε ως κενοτάφιο, ως προσωρινό κεντρικό σημείο, από το οποίο θα περνούσαν οι παρελάσεις των νικηφόρων στρατών στις 19 Ιουλίου 1919 [Εικ. 16], ό,τι είχε γίνει και στο Παρίσι 5 μέρες πριν (Winter, 1995: 103). Κι αν στο αντίστοιχο γαλλικό μνημείο επέφεραν κάποιες αλλαγές, του Lutyens ήταν τόσο ταιριαστό για τον σκοπό του, αντικατόπτριζε, δηλαδή, τόσο πετυχημένα την διάθεση του συλλογικού πένθους, που ύστερα από λαϊκή

απαίτηση έγινε μόνιμο. Από ένας άδειος τάφος, ένα κενοτάφιο, μετατράπηκε σε έναν τάφο για όλους όσοι είχαν χάσει τη ζωή τους στον πόλεμο (Winter, 1995: 104).

Οι Times περιγράφουν το σχέδιο του Κενοταφίου ως «απλό, ογκώδες, λιτό, που εξέφραζε τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της φυλής, τα οποία βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή της μάχης» (Koureas, 2016: 31). Η μεταφορά του Άγνωστου Στρατιώτη από τον τάφο του στη Φλάνδρα και ο επανεταφιασμός του στην καρδιά του Λονδίνου, συμβόλιζε για τον δημοσιογράφο Sir Philip Gibbs τον τρόπο με τον οποίο όλοι οι άνθρωποι, σπουδαίοι και ταπεινοί, μπορούσαν να γίνουν ίσοι (Koureas, 2016: 33). Ένα τέτοιο σχόλιο για την ισότητα και την κοινωνική συμπερίληψη πρέπει να ιδωθεί, σύμφωνα με τον Κουρέα, υπό το πρίσμα των κοινωνικών αναταραχών και των απεργιών που ακολούθησαν μετά τον πόλεμο (Koureas, 2016: 34). Οι απόστρατοι που προέρχονταν από την εργατική τάξη, και συμμετείχαν σε αυτές τις αναστατώσεις, κατηγορήθηκαν πως φέρθηκαν εγωιστικά και ότι έδειξαν απειθαρχία και άρα υστερούσαν στα ποιοτικά χαρακτηριστικά που διέθετε η μεσαία τάξη, της εκπροσώπου, μαζί με την ανώτερη, της «βρετανικότητας» (Koureas, 2016: 33). Η «γνήσια αρρενωπότητα» αυτής της ελίτ απειλήθηκε, τότε, από τον ανταγωνισμό από άλλους, ιεραρχικά χαμηλότερους, και περιθωριοποιημένους ανδρισμούς, όπως ο προλεταριακός (Clark, 2014: 360). Είναι, επομένως, κάπως ειρωνικό να θεωρείται, όπως διατείνονταν, συμπεριληπτική η τελετή, όταν αποκλείονται οι επιζώντες στρατιώτες από αυτή, ενώ ήταν καλεσμένες οι γυναίκες που είχαν χάσει κάποιον δικό τους· σε αντίθεση όμως με τους πρώην στρατιώτες και νυν ταραχοποιούς οι γυναίκες, όπως περιγράφουν οι *Times*, αποτελούσαν ένα πλήθος που παρακολουθούσε με απόλυτη τάξη την τελετή (Koureas, 2016: 34). Άρα, ένα μέρος, τουλάχιστον, των προθέσεων του θεάματος των αποκαλυπτηρίων ήταν η ανάγκη της υπενθύμισης και αναπαράστασης της προπολεμικής ηγεμονικής τάξης μέσα στη βρετανική κοινωνία. Έτσι, τα αποκαλυπτήρια αποτέλεσαν μια αποτελεσματική αφορμή για να

επιβεβαιωθεί η ισχύ της κυρίαρχης ελίτ και της ιδεολογίας της σε μια εποχή που απειλούνταν σοβαρά (Koureas, 2016: 35).

1.2.4.1.2 Παρίσι

Και στο Παρίσι είχε τοποθετηθεί ένα προσωρινό κενοτάφιο, κάτω από την Αψίδα του Θριάμβου [Εικόνες 17, 18], μια αναμενόμενη επιλογή τόπου για να τιμηθούν οι νεκροί του πολέμου (Mosse, 1991: 94). Η Αψίδα είχε χτιστεί από τον Ναπολέοντα Α΄ για να τιμήσει τον στρατό του και πάνω του εγγράφονταν για χρόνια ονόματα στρατηγών· αποτελούσε ένα μνημείο αφιερωμένο στη δόξα της Γαλλίας και, μάλιστα, λεγόταν τότε, ότι ο Άγνωστος Στρατιώτης του Μεγάλου Πολέμου σήκωσε το δάφνινο στεφάνι που είχε ρίξει ο Ναπολέων στο Βατερλό (Mosse, 1991: 94). Η επιλογή της Αψίδας ως τόπου «εθνικής» μνήμης έγινε, προφανώς, από τον συντηρητικό πολιτικό κόσμο, ενός μνημείου που για αυτούς εκπροσωπούσε όλο το έθνος, ενώ το Πάνθεον, συμβόλιζε την αστική δημοκρατία. Έτσι, και εδώ, η διαδικασία επιβεβαιώνει τον ρόλο των μνημείων στην κατασκευή και τη διατήρηση των εθνικών και ιδεολογικών αφηγημάτων, αλλά και της κρατικοποίησης του δημόσιου χώρου (Τενεκετζής, 2014: 6). Ο Άγνωστος Στρατιώτης δεν έφερε, φυσικά, βαθμό – σημάδι του εκδημοκρατισμού που επέφερε ο μαζικός θάνατος του Πολέμου· ταυτόχρονα όμως, αυτή η νέα λατρεία των πεσόντων συμβόλιζε και το ιδανικό της εθνικής κοινότητας ως της συντροφικότητας ανάμεσα σε όμοια μέλη, σαν να πρόκειται για μια αταξική κοινωνία (Mosse, 1991, 94-95).

1.2.4.1.3 Βερολίνο

Η περίπτωση της Γερμανίας, πάλι, ήταν διαφορετική καθώς εκεί, όπως και στις υπόλοιπες ηττημένες χώρες, βέβαια, ήταν διάχυτη μια «κουλτούρα της ήττας» (Μακρής, 220: 879). Η κουλτούρα της ήττας αποτελεί το άλλο άκρο της «κουλτούρας της νίκης», όπου η τελευταία εκφράζεται με πανηγυρικές τελετές μνήμης, όπως οι παρελάσεις, η ανέγερση μνημείων κ.α., ενώ η πρώτη χαρακτηρίζεται από δυσκολία ερμηνείας του πολέμου και απόδοσης κάποιου

νοήματος στη θυσία των στρατιωτών (Μακρής, 2020: 878-79). Η έκβαση του πολέμου, για τους Γερμανούς, που ακόμα και για το αποτέλεσμά του υπήρχαν εσωτερικές συγκρούσεις, δεν ευνοούσε την ύπαρξη μιας ενιαίας αντιμετώπισης του ζητήματος της απόδοσης τιμής στους πεσόντες, ενώ το έργο δυσχέραναν οι διαφωνίες και οι διαφορετικές κατά τόπους προσεγγίσεις, αλλά και οι αντιγνώμιες των διάφορων ενώσεων βετεράνων (Λεμονίδου, 2019: 25; Stevenson, 2012: 558).

Τα πρώτα μνημεία που στήθηκαν, επομένως, είχαν διαφορετικό συμβολισμό, περιεχόμενο και ύφος, που οφείλονταν στην διαφορετική πολιτική παράδοση και την κυριαρχία μιας στρατιωτικής νοοτροπίας (Τενεκετζής, 2014: 8-9). Η Γερμανία σχεδίαζε από το 1924 τη δημιουργία ενός εθνικού μνημείου για να τιμήσει τους γνωστούς και άγνωστους πεσόντες, αλλά κάθε φορά πρόκυπτε κάποιο κώλυμα ως δικαιολογία, όπως η κατοχή εδαφών της από ξένα στρατεύματα (Mosse, 1991: 96). Το μνημείο Tannenberg [Εικ. 19] στην Ανατολική Πρωσία, που τιμούσε την νίκη εναντίον των Ρώσων, εγκαινιάστηκε το 1927 και περιείχε τον τάφο 20 αγνώστων στρατιωτών από το ανατολικό μέτωπο. Ο τάφος αποτελούσε το κέντρο ενός τετραγώνου που περιστοιχιζόταν από πύργους. Ωστόσο, και πάλι είχε στηθεί προς τιμήν του Αρχιστράτηγου Von Hindenburg, κι όχι για να γιορτάσει τη λατρεία των πεσόντων (Mosse, 1991: 97).

Το πρώτο κενοτάφιο στήθηκε στο Μόναχο κι όχι στην πρωτεύουσα, στα 1924-1925 [Εικ. 20]. Μια σημαντική διαφορά με τα αντίστοιχα μνημεία στη Γαλλία και τη Βρετανία, είναι ότι δεν έγινε μεταφορά οστών κάποιου πεσόντα άγνωστης ταυτότητας· επιλέχτηκε αντ' αυτού η αναγραφή των 13.000 πεσόντων στο εσωτερικό του. Η έντονη παρουσία της χριστιανικής ταυτότητας της Βαυαρίας είναι έκδηλη και στο έργο, το οποίο το μετατρέπει έτσι, όπως συμβαίνει και με άλλα παρόμοια στη Βαυαρία, περισσότερο σε τόπο πένθους και λιγότερο σε τόπο μνήμης (Τενεκετζής, 2014: 12). Πιο έντονο αυτό το στοιχείο είναι στο έργο του Bernhard Bleeker, μέσα στο κενοτάφιο, όπου ο στρατιώτης παρουσιάζεται ως

μάρτυρας κι όχι ως ήρωας, παραπέμποντας πιο πολύ σε σαρκοφάγο ενός αγίου ή ενός σταυροφόρου [Εικ. 21] (Τενεκετζής, 2014: 12).

Τελικά, το 1931, το μνημείο της Νέας Φρουράς (Neue Wache) στο Βερολίνο, χτισμένο τον 18ο αιώνα ως φρουραρχείο, ανακατασκευάστηκε και εγκαινιάστηκε ως Τάφος του Αγνώστου Στρατιώτη [Εικ. 22]. Όπως και το Κενοτάφιο του Λονδίνου, βρισκόταν σε κεντρική λεωφόρο, όπου ήταν δυνατή η παράταξη πλήθων κόσμου για τις τελετουργίες (Mosse, 1991: 97). Το εσωτερικό του κτιρίου διαμορφώθηκε ως πολεμικό μνημείο, όπου κλασικά και χριστιανικά στοιχεία αναμίχθηκαν, με τα πρώτα να κυριαρχούν. Ένα ασημένιο στεφάνι βελανιδιάς, σύμβολο της «γερμανικότητας», στολισμένο με χρυσό και πλατίνα, τοποθετημένο πάνω σε ένα συμπαγή μαύρο γρανίτη, που θυμίζει τάφο σε σχήμα βωμού, ήταν όλα κι όλα τα στοιχεία του έργου [Εικ. 23] (Mosse, 1991: 97· Τενεκετζής, 2014: 13).

1.2.4.2 Μνήμη Πολέμου

Βλέπουμε, λοιπόν, μέσω του Αγνώστου Στρατιώτη, να εισχωρεί η μνήμη του πολέμου στην πολιτική ζωή και στην αστική δημόσια σφαίρα, την οποία το κράτος επιθυμούσε να ελέγξει (Τενεκετζής, 2014: 14). Όπως διαφάνηκε από τα παραπάνω μνημεία, με πιο ξεκάθαρη την περίπτωση της περιγραφής του βρετανικού κενοταφίου από τον Κουρέα, οι τελετές μνήμης του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου δεν ήταν αθώες πολιτικά. Μπορεί, δηλαδή, σε όλες τις χώρες να έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν τόσο τα μνημεία όσο και οι τελετές ως συμπεριληπτικές ή να υποστηρίζεται από μελετητές ότι ο κύριος στόχος των μνημείων ήταν η διευκόλυνση της λύσης της θλίψης των πενθούντων (Koureas, 2016: 186), ωστόσο, ο Κουρέας απορρίπτει το τελευταίο επιχείρημα. Για παράδειγμα, ο Winter, με τον οποίο συμφωνεί και η Τσιάρα, θεωρεί ότι τα μνημεία σε όλη την Ευρώπη έχουν πρωτίστως ρόλο διαμεσολαβητικό και παραμυθητικό στη διαδικασία διαχείρισης της απώλειας, και για αυτό τον λόγο επιλέχτηκαν πιο παραδοσιακοί τύποι και οικεία μέσα για τον σχεδιασμό των μνημείων (Winter, 1991: 115· Τσιάρα, 2004: 46-47). Ο Κουρέας, όμως, θεωρεί ότι απ' τη

μία πλευρά, η επιλογή της αισθητικής της απλότητας αποτελούσε μια συνειδητή ταξική επιλογή των εκπροσώπων της κυρίαρχης ομάδας, άρα ταυτόχρονα ένα ιδεώδες του ηγεμονικού ανδρισμού, και από την άλλη, σε όλες αυτές τις υποτιθέμενες συμπεριληπτικές τελετές, αγνοήθηκε σε μεγάλο βαθμό το τραύμα και οι εμπειρίες των πρώην στρατιωτικών (Koureas, 2016: 186). Επιπλέον, πέρα από τα ίδια τα μνημεία και τους συμβολισμούς που έφεραν, οι αποκαλυπτήριες τελετές ήταν προσεκτικά ενορχηστρωμένες ώστε να προωθούνται και να επιβάλλονται συγκεκριμένες αντιλήψεις περί ανδρισμού. Και μάλιστα, μέσω της εξέτασης αυτής της σχέσης μνημείων-τελετουργιών-ανδρισμού, μπορεί κανείς να κατανοήσει τους τρόπους με τους οποίους ταυτιζόταν το κοινό με τα μνημεία (Koureas, 2016: 79).

Ενδεικτικά, και στις τρεις χώρες, ως σύμβολο ανδρισμού προβάλλεται ο κοινός στρατιώτης: τόσο πριν τον πόλεμο, κατά την πολεμική προπαγάνδα για την εθελοντική στράτευση, όσο και μετά τον πόλεμο, όπου παρά τις βιωμένες εμπειρίες των στρατιωτών, προωθείται και πάλι, μέσω των τελετών και των μνημείων, το ιδανικό του ανδρισμού ως σύμβολο προσωπικής και εθνικής αναγέννησης (Mosse, 1991: 21). Τα κίνητρα για τους νέους που στρατεύονταν με ενθουσιασμό, ήταν εκτός από τον πατριωτισμό, η αναζήτηση κάποιου σκοπού στη ζωή, η αγάπη για την περιπέτεια και τα ιδανικά του ανδρισμού (Mosse, 1991: 53). Ο πόλεμος, αργότερα, προώθησε ακόμα περισσότερο μια λατρεία για τον κοινό άντρα. Ειδικά οι άντρες των εργατικών και αγροτικών τάξεων εντάχθηκαν στο αφήγημα της συντροφικότητας των χαρακωμάτων ως σύμβολα του γνήσιου ανδρισμού (Mosse, 1991: 54). Η συντροφικότητα, που όντως είχε αναπτυχθεί, δεν αγνοήθηκε – απεναντίας αποτυπώθηκε στα μνημεία, και κυρίως σε αυτά που αφιερώθηκαν στον Άγνωστο Στρατιώτη (Mosse, 1991: 95). Ωστόσο, σύμφωνα με τον Mosse, τα περισσότερα πολεμικά μνημεία στη Γερμανία (όπως και αλλού) μεταμφίζαν την πραγματικότητα του πολέμου και ενσάρκωναν τον μύθο της πολεμικής εμπειρίας, όχι μόνο στις λεπτομέρειες της εικονογραφίας τους αλλά και στις

εικόνες των στρατιωτών, οι οποίες πρόβαλλαν τα ιδανικά της νεότητας και της αρρενωπότητας, της θυσίας και της συντροφικότητας.

Κατά πόσο όμως ανταποκρινόταν η εικόνα αυτή στις εμπειρίες των ίδιων των στρατιωτών; Στα έργα των καλλιτεχνών της εποχής του πολέμου, μερικοί εκ των οποίων τον βίωσαν από πρώτο χέρι, είναι έκδηλη μια ποικιλία συναισθημάτων που προκάλεσε ο πόλεμος: από έναν αρχικό ενθουσιασμό και ελπίδα ότι θα φέρει μαζί του πνευματική λύτρωση, καταλήγουν στο σοκ, στον τρόμο και τελικά στο πένθος και στη μεταμέλεια. Αυτό, βέβαια, σχετίζεται και με το διαφορετικό υπόβαθρο του κάθε καλλιτέχνη και τη σχολή που εκπροσωπούσε (Farrell, 2017: 4). Στο μανιφέστο τους οι Φουτουριστές δήλωναν πως ήθελαν να δοξάσουν τον πόλεμο, τη μοναδική υγιεινή του κόσμου, τον μιλιταρισμό, τον πατριωτισμό (Μαρινέττι, 1987: 33). Στο δε ημερολόγιο του Μποτσιόνι, γραμμένο το 1915, αν και υπάρχουν ανάμεικτα συναισθήματα φόβου και πατριωτισμού, ο πόλεμος ήταν γι' αυτόν, «ένα θαυμάσιο, υπέροχο, τρομερό πράγμα. Και στα βουνά είναι σαν μια μάχη με το άπειρο. Μεγαλεπήβολος, πελώριος, ζωή και θάνατος μαζί». «Είμαι ευτυχισμένος», δήλωνε τότε, αν και στο τέλος του ίδιου έτους άρχισε να υποχωρεί αυτό το πάθος για τον πόλεμο όταν σημείωνε, «μόνο η τέχνη υπάρχει» (Τίσνταλ & Μποτσόλα, 1984: 270-271). Ο πόλεμος κινητοποίησε αρχικά μεγάλο μέρος του πνευματικού και καλλιτεχνικού κόσμου.

Η Natalia Gocharova ήταν ανάμεσα σε αυτούς που πίστευαν ότι ο πόλεμος θα έφερνε την πολιτική και κοινωνική αλλαγή· σε μία από τις λιθογραφίες της στη σειρά «Μυστικιστικές Εικόνες του Πολέμου», μια σειρά αγγέλων, με ανοιχτά τα φτερά ως προστάτες, οδηγούν μια ομάδα Ρώσων στρατιωτών στη μάχη, προδίνοντας έτσι στον πόλεμο ιερό σκοπό [Εικ. 24] (Farrell, 2017: 5). Ο John Copley, απ' τη μεριά του, αποτύπωσε τον ενθουσιασμό της επιστράτευσης [Εικ. 25]. Άντρες όλων των κοινωνικών τάξεων στηρίζουν με θέρμη την ιδέα του πολέμου και μοιράζονται την αίσθηση του κοινού καθήκοντος (Farrell, 2017: 5). Σύντομα, όμως, αρκετοί καλλιτέχνες που συμμετείχαν με κάποιο τρόπο

στον πόλεμο θα βίωναν, μαζί με εκατομμύρια στρατιωτών, το τραύμα του πολέμου· αυτή η εμπειρία θα αφήσει ανεξίτηλα τα σημάδια της στα έργα τους. Ο Georg Grosz, αν και αρχικά υπήρξε κι αυτός υποστηρικτής του πολέμου, παρόλο που δεν συμμετείχε σε μάχη, υπέστη νευρικό κλονισμό και εισήχθη στο νοσοκομείο. Υπέφερε από εφιάλτες και παραισθήσεις, ίσως σαν αυτές που απεικονίζει στο *Πολεμικό Σχέδιο*, ένα ζοφερό τοπίο καμένης γης την οποία διαπερνά αγκαθωτό συρματοπλέγμα, πολυβόλα και φωτιά [Εικ. 26]. Αχνοφαίνονται σώματα στο βομβαρδισμένο έδαφος, μπλεγμένα στα συρματοπλέγματα, θυμίζοντας την περιγραφή του καλλιτέχνη σε επιστολή του, σωμάτων να σαπίζουν στα συρματοπλέγματα (Farrell, 2017: 29). Ο Otto Dix, απ' την άλλη, υπηρέτησε 4 χρόνια ως χειριστής πολυβόλου, τραυματίστηκε σοβαρά και τιμήθηκε με τον Αργυρό Σταυρό. Υπέφερε και αυτός, όμως, από εφιάλτες που του προκάλεσαν τόσο η εμπειρία του εκεί όσο και η ίδια η δράση του. Δέκα χρόνια μετά το τέλος του πολέμου δημιούργησε τη σειρά *Πόλεμος*, μία από τις πιο δυναμικές καλλιτεχνικές καταθέσεις για τον πόλεμο» [Εικ. 27]. Στη σειρά αυτή, τραυματισμένοι στρατιώτες, πεσόντες, βομβαρδισμοί κι άλλες εικόνες υπογραμμίζουν τη φρίκη του σύγχρονου πολέμου και την αποκτήνωση του ανθρώπου. Έτσι περιέγραφε τον πόλεμο: «ψείρες, αρουραίοι, συρματοπλέγματα, ψύλλοι, οβίδες, βόμβες, υπόγειες σπηλιές, πτώματα, αίμα, ποτό, ποντίκια, γάτες, πυροβολικό, βρωμιά, σφαίρες, όλμοι, φωτιά, ατσάλι: αυτό είναι ο πόλεμος. Είναι το έργο του διαβόλου» (Farrell, 2017: 35).

Η αίσθηση της τελμάτωσης, της παρακμής, το αίμα και οι ακρωτηριασμοί ή το να ξυπνάς σε μια κατάσταση μεγάλης ταραχής και φόβου, αποτελούν εικόνες και αισθήματα που στοίχειωναν τους άντρες μετά την επιστροφή τους. Κάποιοι από αυτούς προχωρούσαν και στην περιγραφή τους στα απομνημονεύματά ή στα ημερολόγιά τους (Koureas, 2016: 111). Υπάρχουν όμως περισσότερες καταγραφές τέτοιων ονείρων από τους ψυχιάτρους που φρόντιζαν στρατιώτες με ψυχονευρωτικές διαταραχές κι έτσι παρέχουν μια ιδέα του πόσο βασανιστική και έντονη ήταν η εμπειρία των στρατιωτών (Koureas, 2016: 111). Η εμπειρία

αυτή όμως έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με την ιδέα του ανδρισμού που εγγράφεται στα δημόσια μνημεία που στήνονται και τις τελετές που ενορχηστρώνονται μετά τον πόλεμο. Όπως προσπάθησε να αποδείξει η έρευνα, η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από την αγωνία της κρίσης του ανδρισμού, που εν μέρει προκλήθηκε και από τον φόβο της αστάθειας των έμφυλων σχέσεων που έφερε η εμπειρία του πολέμου (Sherman, 1996: 84). Η αγωνία αυτή έχει να κάνει με τον διαφορετικό τρόπο που βιώθηκε ο πόλεμος από τα δύο φύλα. Για παράδειγμα, η απουσία των ανδρών προσέφερε ευκαιρίες επαγγελματικής απασχόλησης στις γυναίκες κατά τη διάρκεια του πολέμου, που θα μπορούσαν να αποδειχθούν αποσταθεροποιητικές για την πρότερη κοινωνική οργάνωση. Ιδιαίτερα για τους άντρες που βίωσαν τον τραυματισμό και κυρίως τον ακρωτηριασμό ως μια εμπειρία ευνουχισμού, η δυναμική και ανεξάρτητη γυναίκα έμοιαζε ακόμα πιο απειλητική (Sherman, 1996: 84). Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που μετά τον πόλεμο εξαπλώθηκαν εικόνες της οικογένειας με τους παραδοσιακούς ρόλους των δύο φύλων. Ακόμα και οι λόγοι που εκφωνούνταν σε αναμνηστικές τελετές, στοχεύουν στο να επαναβεβαιωθεί ο κυρίαρχος ανδρισμός και η πρωτοκαθεδρία του τόσο στην κοινωνία όσο και στην πολιτική (Sherman, 1996: 85).

Η ανέγερση μνημείων, επομένως, και οι τελετουργίες που την συνόδευαν, έπρεπε να αποτίνουν φόρο τιμής στην ανδρική θυσία (Sherman, 1996: 88). Η ανδρική φιγούρα που επικρατεί στα πολεμικά γαλλικά μνημεία είναι αυτή του κοινού στρατιώτη, γνωστή με τον όρο «profil». Σε αντίθεση, μάλιστα, με τις εικόνες των στρατιωτών σε λογοτεχνικά κείμενα ή άλλου είδους πέρα από την γλυπτική εικονογραφία, ο στρατιώτης εδώ δεν απεικονίζεται σε συνηθισμένες πραγματικές στάσεις που προδίδουν την ανία ή τις κακουχίες του πολέμου, αλλά ούτε δίνεται έμφαση στην ομοκοινωνική φιλία. Αυτό που τονίζεται είναι η επιθετικότητα και η ηρωικότητα (Sherman, 1996: 92). Ακόμα και τα ανεικονικά, μη παραστατικά μνημεία, υποστηρίζει ο Sherman, μπορούν να αναφέρονται σιωπηρά στην ηγεμονική αφήγηση του πολέμου: για παράδειγμα την εθελοντική στρατολόγηση, την

ενθουσιώδη άφιξη στο μέτωπο, το βάπτισμα του πυρός, τη ζωή στα χαρακώματα, την επίθεση, τους βομβαρδισμούς και τους τραυματισμούς, την εισαγωγή σε νοσοκομείο, και τέλος την επιστροφή στο μέτωπο (Sherman, 1996: 93). Στα εγκαίνια της «Στήλης» στο Loir-et-Cher, ένας δημοσιογράφος χαρακτήρισε τη «νηφαλιότητα» του μνημείου συμβολική της στρατιωτικής σεμνότητας, το υλικό κατασκευής, την πέτρα, σύμβολο της επιμονής της μνήμης, τα εγγάρακτα ονόματα, ανάμνηση του σημαντικού ρόλου που διαδραμάτισαν οι άντρες αγρότες στον πόλεμο, και τον σταυρό της μάχης και τον φοίνικα, φόρο τιμής στην γενναιότητα και στη νίκη τους [Εικ. 28] (Sherman, 1996: 93).

Και στη Γερμανία, υποστηρίζει ο Mosse, ο πόλεμος προώθησε μια λατρεία του κοινού άντρα, περισσότερο, όμως, ως ένα επιθυμητό στερεότυπο. Εργάτες και χωρικοί ενσωματώθηκαν στη συντροφικότητα των χαρακωμάτων ως σύμβολα του γνήσιου ανδρισμού (Mosse, 1991: 54). Ακολουθώντας τον ίδιο δρόμο, και ο Κουρέας βλέπει την ίδια τάση ανάδειξης του κοινού στρατιώτη ως συμβόλου του ανδρισμού και στη Βρετανία, όπως ο στρατιώτης στο Μνημείο του Gateshead Memorial, ο οποίος στέκεται φύλακας στο κενοτάφιο, πάνω από τους υποτιθέμενους σορούς των συντρόφων του [Εικ. 29]. Το μνημείο θεωρήθηκε ότι αφιερώθηκε στην αφοσίωση που επέδειξαν όλες οι τάξεις στις καλύτερες παραδόσεις της φυλής τους (Koureas, 2016: 79).

Παρατηρούμε, με λίγα λόγια, ότι σε περιόδους όπου σημειώνονται οριακές κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις, επιβάλλεται όχι μόνο η επανεξέταση του περιεχομένου της εθνικής ταυτότητας, αλλά κυρίως, ως μέρος της πρώτης, της έμφυλης. Εδώ, επομένως, υπάρχει η πρόθεση, μέσω των αναμνηστικών τελετών και των μνημείων, υπό τον φόβο της κοινωνικής ανατροπής, μια προσπάθεια φρονηματισμού των κατώτερων τάξεων και της υπενθύμισης ότι, όχι μόνο αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της αλλά, μέσω της προβολής του κοινού στρατιώτη, ότι διαθέτουν όλα τα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν την πιο γνήσια μορφή της εθνικής αρρενωπότητας. Μένει τώρα να δούμε, αν ο Πρώτος Παγκόσμιος

Πόλεμος συμπαρέσυρε και την Ελλάδα σε παρόμοια κρίση και προσπάθεια επανεμφάνισης του ηγεμονικού ανδρισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Δεκαετία, 1912-1922. Η ελληνική εμπειρία του πολέμου.

Πριν τη διερώτηση για το πώς βιώθηκε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος στην Ελλάδα και αν υπήρξε κάποια, ανάλογη με την ευρωπαϊκή, κρίση της εθνικής και της έμφυλης ταυτότητας αυτή την εποχή, και ακόμα πώς μπορεί να αποτυπώνεται στα δημόσια μνημεία και τις τελετές απομνημόνευσης, είναι κρίσιμο να αναρωτηθούμε αν η λεγόμενη πολεμική δεκαετία (1912-1922) έχει σχέση με τον Μεγάλο Πόλεμο, αν δηλαδή πρόκειται για την ελληνική εκδοχή του. Καταρχάς, ο όρος «Μεγάλος Πόλεμος» δεν χρησιμοποιείται κι ούτε θα μπορούσε στην ελληνική περίπτωση. Η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα στην Ευρώπη που δεν γιορτάζει ή μνημονεύει το τέλος του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, παρά τα οφέλη και την αίσθηση τότε ότι οι εθνικοί στόχοι της φαίνονταν περισσότερο πραγματοποιήσιμοι από ποτέ. Ακόμα και τα μνημεία του, μας υπενθυμίζει ο Κώστας Κωστής, δεν λειτουργούν αυτόνομα, δηλαδή δεν αναφέρουν αποκλειστικά τα ονόματα των πεσόντων του συγκεκριμένου μόνο πολέμου, αλλά εγγράφονται μαζί με των νεκρών των άλλων πολέμων (Κωστής, 2014: 552). Μια επιλογή που δεν είναι ανεξήγητη, αν σκεφτούμε ότι ο πόλεμος για τους Έλληνες δεν ξεκίνησε το 1914 ούτε ολοκληρώθηκε το 1918, όπως συνέβη στην υπόλοιπη Ευρώπη. Ουσιαστικά ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος αποτελεί για την Ελλάδα συνέχεια των Βαλκανικών Πολέμων και εισαγωγή για τη Μικρασιατική Εκστρατεία (Κωστής, 2014: 553).

Βέβαια, όσον αφορά στις συγκρούσεις στα Βαλκάνια, αρκετοί ιστορικοί τις βλέπουν ως μέρος της γενικότερης ευρωπαϊκής σύρραξης: ο Mark Mazower αναφέρεται στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ως «Τρίτο Βαλκανικό πόλεμο», τον οποίο ξεκίνησε η Αυστρία με σκοπό να συντρίψει τη Σερβία: σύντομα αναμίχθηκαν όλες οι Μεγάλες Δυνάμεις εξαιτίας των υποχρεώσεων που τους δέσμευαν (Mazower, 2013: 190). Τρίτη βαλκανική σύρραξη θεωρεί τον Μεγάλο Πόλεμο, προτού γίνει ευρωπαϊκός, και ο Christopher Clark, εξηγώντας πως τα χρόνια πριν το 1914 η γεωπολιτική ισορροπία στην περιοχή άλλαξε είτε από τους

αναδυόμενους βαλκανικούς εθνικισμούς είτε λόγω της ιταλικής επιθετικότητας, με αποτέλεσμα η Οθωμανική Αυτοκρατορία να μην αποτελεί πια προπύργιο της ευρωπαϊκής σταθερότητας (Clark, 2014: 242).

Έτσι, το 2014, η επέτειος της εκατονταετηρίδας του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, αποτέλεσε αφορμή για δράσεις και εκδηλώσεις σε όλον τον κόσμο, και ιδιαίτερα σε κάποιες χώρες όπως στη Γαλλία και τη Βρετανία, όπου η μνήμη του πολέμου είχε σταθερή και έντονη θέση στη συλλογική μνήμη. Η επέτειος έδωσε το έναυσμα για εκ νέου τοποθετήσεις και ερμηνείες, ενώ σε χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, όπου οι κυρίαρχες πολιτικοκοινωνικές συνθήκες και το ιδεολογικό πλαίσιο για πολλές δεκαετίες είχε ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση της μνήμης, υπήρξε αυξημένο ενδιαφέρον. Στην Ελλάδα από την άλλη, η εκατονταετηρίδα του Πολέμου που δεν αποτελούσε ποτέ σπουδαίο μνημονικό γεγονός, δεν πρόσθεσε τίποτα στην εικόνα που υπάρχει για τον συγκεκριμένο πόλεμο (Λεμονίδου, 2023: 195). Μάλιστα, ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος θεωρείται ο λιγότερο γνωστός στους Έλληνες πόλεμος του 20ού αιώνα (Βλασίδης, 2016: 33). Όπως επισημαίνει και η Λεμονίδου, η εμπλοκή της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο είναι μια υποτιμημένη διάσταση τόσο ιστοριογραφικά όσο και σε σχέση με τη συλλογική μνήμη, καθώς βρίσκεται ανάμεσα σε δύο ακραία όρια μιας δεκαετίας, δύο εθνικά ορόσημα, τα οποία έχουν μονοπωλήσει σε σημασία, περιορίζοντας τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο σε στοιχειώδεις πτυχές του, όπως αυτή του διχασμού (Λεμονίδου, 2020: 164), που σύμφωνα με τον Γεώργιο Μαυρογορδάτο έχει τα χαρακτηριστικά ενός εμφυλίου πολέμου, και που ειδικά στον Μεσοπόλεμο εξακολουθούσε να βιώνεται ως τραύμα (Μαυρογορδάτος, 2023: 270-71).

Έτσι και τα δύο ορόσημα, οι νικηφόροι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η ήττα της Μικρασιατικής Εκστρατείας στιγμάτισαν στη συνείδηση των Ελλήνων τη δεκαετία αυτή, αν και, παρά τη σημασία τους σήμερα, στο Μεσοπόλεμο η μνήμη των Βαλκανικών επισκιάστηκε από τη δραματική εξέλιξη των γεγονότων. Για παράδειγμα, μπορεί να

αποτελούσαν ουσιαστικά την πιο ένδοξη στιγμή της ελληνικής δυναστείας και τον καλύτερο τρόπο για να γίνει αποδεχτή από την κοινωνία, ωστόσο, δέκα χρόνια μετά, διαψεύστηκε η αποστολή της και ο Κωνσταντίνος υποχρεώθηκε σε παραίτηση (Μαυρογορδάτος, 2022: 26-27). Η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα, η περίοδος των Βαλκανικών να πέσει σε μαρασμό στην επίσημη και συλλογική μνήμη και να επαναπροβληθεί μετά την παλινόρθωση της μοναρχίας το 1935 (Βλασίδης, 2016: 33). Όσο για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτός παρέμεινε στην αφάνεια μέχρι και το 1974 και το τέλος της βασιλείας στην Ελλάδα, σε μια προσπάθεια να αποσιωπηθούν οι πολιτικές ευθύνες της μοναρχίας. Βέβαια, ακόμα και με τη Μεταπολίτευση, δόθηκε προτεραιότητα στην αποκατάσταση άλλων ζητημάτων και ομάδων (Βλασίδης, 2016: 33).

Την θέση που κατέχει ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος στην κρατική και τη συλλογική μνήμη, καθιστά πιο εύλωτη η δημόσια απομνημόνευση κατά τη διάρκεια αλλά και μετά το πέρας των πολέμων. Ότι ο συγκεκριμένος πόλεμος είναι ένα υποβαθμισμένος γεγονός σε σχέση με τα δύο όρια της πολεμικής δεκαετίας, μπορεί κανείς να το διαπιστώσει από τα λιγοστά μνημεία της Μακεδονίας.

2.1 Μνημεία, ανδρισμός και εθνική ταυτότητα

Ένα από τα θέατρα του Μεγάλου Πολέμου, ήταν το Μακεδονικό Μέτωπο· μπορεί να ήταν λιγότερο σημαντικό ή με λιγότερες απώλειες από τα άλλα δύο – το Δυτικό και το Ανατολικό –, ωστόσο, ο ρόλος του ήταν καθοριστικός, τόσο για την έκβαση του γενικότερου πολέμου όσο και για την τύχη των βαλκανικών κρατών (Ζαφείρης, 2016: 9). Εξάλλου, ο Clark, στη μελέτη του για τα αίτια και τις αφορμές του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, τοποθετεί τα κράτη της Βαλκανικής Χερσονήσου δίπλα στους υπόλοιπους σημαντικούς στρατηγικούς και αυτόνομους παίκτες του πολέμου (Clark, 2014: xxvi). Για τους Έλληνες στρατιώτες όμως, παρά τη συμμετοχή τους στη νίκη του Μετώπου, η αποβίβαση και η υποδοχή τους στη Σμύρνη ήταν ένα περισσότερο σημαντικό γεγονός και αποτυπώθηκε πιο έντονα στη μνήμη

τους (Βλασιδής, 2016: 33). Η λεγόμενη «Μικρασιατική Καταστροφή» έθεσε τέλος στη δεκαετία των διαδοχικών πολέμων και ενταφίασε την πολιτική αλυτρωτισμού και επεκτατισμού που χαρακτήριζε την ιδεολογία του ελληνικού κράτους (Μαυρογορδάτος, 2022: 23). Η συνακόλουθη ανταλλαγή των πληθυσμών και η έλευση των προσφύγων στη Μακεδονία εξαφάνισε με τη σειρά της, με βίαιο τρόπο, τη μνήμη του πολέμου στην περιοχή. Ο μισός σχεδόν πληθυσμός της Μακεδονίας εγκατέλειψε τον τόπο του, ενώ έφτασαν εδώ διπλάσιοι πρόσφυγες. Οι άνθρωποι αυτοί, φορείς της δικής τους μνήμης, της προσφυγικής και των χαμένων πατρίδων, αγνοούσαν το Μακεδονικό Μέτωπο και τα μνημεία του (Βλασιδής, 2016: 34). Εξάλλου, τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στη φτώχη και εχθρική νέα τους πατρίδα, στερημένοι και οι ίδιοι από κάθε μέσο βιοπορισμού, δεν υπήρχε η δυνατότητα καταγραφής των μαρτυριών τους, αλλά και η καθιέρωση της μνήμης τους στον ελλαδικό χώρο θα συντελεστεί με αργούς ρυθμούς, κυρίως από την δεκαετία του 1930 (Εξερτζόγλου, 2011: 192-193). Εκτός από τις ονοματοδοσίες στους νέους οικισμούς τους, τους δρόμους και τις πλατείες, που θυμίζουν τις πατρίδες τους, ανεγείρονται μνημεία, τα οποία για πολύ καιρό δίνουν έμφαση σε συγκεκριμένες προσωπικότητες-«μάρτυρες» του 1922, με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση του Χρυσοστόμου Σμύρνης (Εξερτζόγλου, 2011: 193). Οι μνημονικές αυτές πρακτικές, στηριζόμενες από την πολιτεία, προέρχονται από συλλόγους και σωματεία που δημιούργησαν οι πρόσφυγες, όπως έκαναν τόσες άλλες ομάδες κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου με σκοπό να αντιμετωπίσουν τα τραύματα του πολέμου· για τους πρόσφυγες, σε όλη την Ευρώπη, το κυριότερο ήταν η κατάρρευση ολόκληρου του κόσμου στον οποίο ζούσαν. Συγκροτούσαν, επομένως, «κοινότητες πένθους», χρησιμοποιώντας στοιχεία του παρελθόντος, ακόμα και επεξεργασμένα, για να καταφέρουν να νοηματοδοτήσουν την νέα τους πραγματικότητα (Σαλβάνου, 2018: 114). Παραμένοντας, λοιπόν, προσκολλημένοι στη δική τους πολιτιστική ταυτότητα, δεν κατάφεραν να γίνουν συμμετοχοί της πρόσφατης ιστορίας του νέου τους

τόπου (Βλασίδης, 2016: 34). Όπως υπογραμμίζει και η Αιμιλία Σαλβάνου, η Μικρασιατική Καταστροφή συμπύκνωσε τελικά όλες τις μνήμες των πολέμων της δεκαετίας, ως το γεγονός που έβαλε τίτλους τέλους στο μεγαλοϊδεατικό όραμα, και αναδείχθηκε τελικά σε κοινό τόπο μνήμης, κυριαρχώντας ως η μνήμη της δεκαετίας (Σαλβάνου, 2018: 76).

2.1.1 Ελληνικά Στρατιωτικά Κοιμητήρια και Ταφική Γλυπτική

Συνεπώς, δεν είναι τυχαίο, που παρά τη σημασία του Μετώπου και για την Ελλάδα, από τη μία υπάρχουν ελάχιστα κοιμητήρια για τους πεσόντες Έλληνες στρατιώτες, και από την άλλη τα μνημεία του Μεγάλου Πολέμου άργησαν να εμφανιστούν (Βλασίδης, 2016: 34). Τα ελληνικά νεκροταφεία, μάλιστα, είναι μόλις δύο, ενώ τα αντίστοιχα των συμμάχων 13 στη Μακεδονία και έξι στην υπόλοιπη Ελλάδα. Το πρώτο από τα ελληνικά πολεμικά κοιμητήρια βρίσκεται στη Δοϊράνη, στον Νομό Κιλκίς, κοντά στο αντίστοιχο βρετανικό [Εικόνες 30, 31]. Εδώ είναι θαμμένοι 102 στρατιώτες, από τις μεραρχίες Σερρών και Κρήτης, οι πεσόντες δηλαδή της μάχης της Δοϊράνης που διεξήχθη τον Σεπτέμβριο του 1918. Οι τάφοι αποτελούνται από απλές ορθογώνιες πλάκες που φέρουν ένθετο σταυρό και τα στοιχεία του στρατιώτη. Υπάρχει επίσης ένα μνημείο που ανεγέρθηκε κατόπιν εντολής της Επιτελικής Υπηρεσίας Στρατού. Πρόκειται για μια – αρκετά αρρενωπή – φτερωτή Νίκη με στρατιωτικό κράνος, φιλοτεχνημένη από τον Τηνιακό γλύπτη Αντώνιο Σώχο, το 1926 (Βλασίδης, 2016: 81).

Στον ίδιο νομό βρίσκεται και το δεύτερο ελληνικό στρατιωτικό νεκροταφείο, στην Αξιούπολη. Αν και αρχικά θα αποτελούσε, σύμφωνα με την πρόταση του 1924 του Υπουργείου Στρατιωτικών, ένα από τα πολλά κοιμητήρια που θα δημιουργούνταν σε όλη τη Μακεδονία και θα συγκέντρωναν οι σοροί των πεσόντων όλων των πολέμων της δεκαετίας, τελικά κατασκευάστηκε 15 χρόνια αργότερα, το 1939, από τους ίδιους τους κατοίκους της κωμόπολης υπό την καθοδήγηση του στρατιωτικού διοικητή Σωτήριου Μπασιάκου, για τους πεσόντες των μαχών του Σκρα και Ραβινέ (1916-1918) [Εικ. 32]. Πρόκειται για ένα απλό

κοιμητήριο, που σύμφωνα με τον Βλάση Βλασίδη, αντανακλά τη δυσχερή οικονομική κατάσταση της χώρας την περίοδο πριν το ξέσπασμα του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου. Στο συγκεκριμένο κοιμητήριο, εκτός από τις σειρές των τάφων των απλών στρατιωτών με τους μαρμάρινους σταυρούς, αποφασίστηκε να ταφούν οι αξιωματικοί σε ξεχωριστή τοποθεσία και σε «κανονικούς» τάφους. Υπάρχει επίσης κι ένας μεταλλικός σταυρός που λειτουργεί ως μνημείο αφιερωμένο στους αγνοούμενους στρατιώτες του Μακεδονικού Μετώπου [Εικ. 33] (Βλασίδης, 2016: 92-92).

Τα περισσότερα μη ελληνικά στρατιωτικά κοιμητήρια είναι βρετανικά ή, όπως ονομάζονται πλέον, κοινοπολιτειακά. Έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά, όπως είδαμε παραπάνω, της ομοιομορφίας και της απλότητας, ακριβώς όπως όριζε η Επιτροπή για τους αυτοκρατορικούς πολεμικούς τάφους [Εικόνες 34, 35]. Τα συναντάμε επίσης και στις δύο ελληνικές περιπτώσεις, ιδιαίτερα στο κοιμητήριο της Δοϊράνης, ένδειξη της «παγκοσμιοποίησης» του νέου είδους πολεμικού θανάτου, του μαζικού και βιομηχανοποιημένου. Οι δύο παρατάξεις, έγραφε ο Μυριβήλης στο μυθιστόρημά του *Η Ζωή Εν Τάφω*, είναι οι άνθρωποι από τη μία και οι μηχανές από την άλλη (Μαργαρίτης, 1989: 105). Το αν θα επιβίωνε ένας στρατιώτης ήταν θέμα τύχης. Οι νέες αυτές συνθήκες, κάτω από τις οποίες πολεμούσαν οι άντρες, καθιστούσαν τον θάνατο, όχι μόνο βέβαιο, αλλά και μαζικό και φριχτό, και ταυτόχρονα καθόλου ηρωικό (Μαργαρίτης, 1989: 105). Στις μάχες στο Σκρα και στη Δοϊράνη που διεξήχθησαν με διαφορά λίγων μηνών, τους τάφους των οποίων είδαμε παραπάνω, οι στρατιώτες σκοτώνονταν, τραυματίζονταν ή «εξαφανίζονταν» μέσα σε λίγες ώρες. Στη δε δεύτερη μάχη, αποδεκατίστηκε μέσα σε μια μέρα το 45% των Ελλήνων πολεμιστών (Μαργαρίτης, 1989: 106).

Είναι γεγονός, πάντως, ότι πέρα από την επιβαλλόμενη από τις συνθήκες γενικευμένη νέα τάση της ταφικής πολεμικής επιλογής, ήδη η Ελλάδα ακολουθούσε την ευρωπαϊκή μόδα στις γενικότερες ταφικές πρακτικές, αρχής γενομένης από την ίδρυση του Α΄ Νεκροταφείου

Αθηνών [Εικ. 36]. Αμέσως μετά την ανακήρυξη της Αθήνας ως πρωτεύουσας, έσπευσαν οι αρχές να δημιουργήσουν ένα νεκροταφείο σύγχρονο, ανταποκρινόμενο στις ανάγκες της αναδυόμενης αστικής τάξης κυρίως, αλλά και που θα εκσυγχρόνιζε τις ταφικές συνήθειες γενικότερα (Μαρκάτου, 2015: 27-28). Η μεταφορά των νεκροταφείων εκτός πόλης, στο Παρίσι, για παράδειγμα, είχε ξεκινήσει κατά τον 16^ο αιώνα αλλά εντατικοποιήθηκε τον 18^ο, κυρίως στο πλαίσιο μιας πολιτικής για τη δημόσια υγεία (Αριές, 2006: 51). Η νέα αντίληψη επικράτησε και διαδόθηκε τον 19^ο αιώνα. Το 1804 απαγορεύτηκε επίσημα να θάβονται οι νεκροί πλέον μέσα στις εκκλησίες ή στον περίβολό τους. Τότε το ελληνικό κράτος αποφάσισε να ακολουθήσει την απαγόρευση της ταφής εντός των εκκλησιών, με τη δημοσίευση του ανάλογου διατάγματος στην εφημερίδα της κυβερνήσεως το 1834 (Μυκονιάτης, 1990: 42). Οριζόταν επιπλέον και η απόσταση που όφειλε να έχει ένα κοιμητήριο από μια κατοικημένη περιοχή (Μαρκάτου, 2015: 28). Ταυτόχρονα, πάλι στο πρότυπο των ευρωπαϊκών νεκροταφείων, το Α΄ Νεκροταφείο λειτουργούσε και σαν αξιοθέατο, όπως το Pere Lachaise στο Παρίσι, το οποίο επισκέπτονταν ως υπαίθριο μουσείο [Εικ. 37]. Το νεκροταφείο, δηλαδή, θα γίνει «πολιτισμικός θεσμός» (Αριές, 2006: 342), αλλά όπως θα δούμε, η επίσκεψη στα κοιμητήρια θα λάβει και θρησκευτικές-ηρωοποιητικές διαστάσεις. Καταρχάς, όμως, ο επισκέπτης μπορεί να γνωρίσει και διαμέσου των ταφικών μνημείων τους σημαντικότερους ανθρώπους του έθνους [Εικ. 38] (Παληκίδης, 2021: 285).

Κύριος φορέας της ταφικής γλυπτικής ήταν φυσικά οι ανερχόμενοι αστοί (Μαρκάτου, 2015: 31), οι οποίοι μαζί με τους Έλληνες που συνέρρεαν στο νεοπαγές κράτος, υιοθετούσαν μια εθνική και ευρωπαϊκή ταυτόχρονα ταυτότητα, μέσω της ευρωπαϊκής συνήθειας των νεκροταφείων-μουσείων και της ταφικής γλυπτικής που έρεπε προς τον κλασικισμό και στην αρχαιοπρέπεια (Μαρκάτου, 2015: 68-69). Μάλιστα, τα ταφικά μνημεία, όπως επισημαίνει και η Μαρκάτου, είναι τα πρώτα μνημεία της νεότερης Ελλάδας, έχουν, επομένως, ιδιαίτερη ιστορική αξία (Μαρκάτου, 2015: 69). Η ταφική γλυπτική αποτελούσε διαδεδομένη πρακτική,

καταρχάς, για την αστική τάξη και τη δημόσια έκφραση των αντιλήψεών της (Παληκίδης, 2021: 301). Εξέφρασε, επομένως, με πιο σαφή τρόπο τις ιδεολογικές, και τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του κράτους (Μυκονιάτης, 1990: 42). Η απομάκρυνση δε των τάφων από τον χώρο της εκκλησίας έδωσε την ευκαιρία για καλλιτεχνική ελευθερία και τη δημιουργία μιας πιο κοσμικής εικονογραφίας μακριά από κάθε είδους κριτική [Εικ. 39] (Μυκονιάτης, 1990: 42). Μια δεκαετία σχεδόν πριν τους πολέμους, λοιπόν, τα ταφικά μνημεία που κυριαρχούσαν, αυτά στο νεκροταφείο της Αθήνας, αποτελούσαν, όπως τη χαρακτηρίζει ο Άγγελος Παληκίδης, μια «ιστορική τοπογραφία» της πρόσφατης ιστορίας του έθνους. Σε αυτό το περιβάλλον συγκατοικούν όλοι οι πρωταγωνιστές της: αγωνιστές, πολιτικοί, εθνικοί ευεργέτες, εκπρόσωποι της αστικής τάξης (Παληκίδης, 2021: 288). Ένας τόπος, ο οποίος για τους πολίτες ενός νεοσύστατου κράτους λειτουργούσε και ως τόπος ιστορικής εκπαίδευσης, όπου διαμορφώνεται η ιστορική μνήμη και η εθνική ταυτότητα (Παληκίδης, 2021: 291).

2.1.2 Ελληνικά Πολεμικά Μνημεία

Όσον αφορά στους πολέμους, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η εξέλιξη της διαδικασίας της απομνημόνευσης από τους επώνυμους στους «ανώνυμους» ξεκίνησε σταδιακά τον 19^ο αιώνα και ολοκληρώθηκε με τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Κουλούρη, 2021: 251). Σταθμοί σε αυτή την πορεία για την ελληνική περίπτωση ήταν κυρίως ο πόλεμος του 1897. Ο συγκεκριμένος πόλεμος ανέδειξε για πρώτη φορά, υπογραμμίζει η Κουλούρη, μια συλλογική ταυτότητα που δεν ταυτιζόταν με κάποια τοπικότητα: την ταυτότητα του φοιτητή, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη σύνδεση της νεότητας με την πολεμική εμπειρία, ένας κοινός τόπος για την περίοδο πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (Κουλούρη, 2021: 251-52). Ένα από τα πρώτα μνημεία στην Ελλάδα με τη λειτουργία και τον συμβολισμό ως μνημείο των πεσόντων ήταν αυτό που αποκαλύφθηκε στις 25 Μαρτίου του 1901, στον χώρο του Πανεπιστημίου (Μαργαρίτης, 1989: 279). Πρόκειται για μία μαρμάρινη στήλη που

επιστέφεται από μία ολόγλυφη λήκυθο με ιμάτιο [Εικ. 40] (Αντωνοπούλου, 2003: 58). Το ίδρυμα στόχευε με αυτό το μνημείο να αναδείξει και να τονίσει τον ηγετικό και πρωτοπόρο ρόλο του στις εθνικές υποθέσεις (Μαργαρίτης, 1989: 280). Είναι, δηλαδή, από τα πρώτα ιδρύματα που έσπευσαν να εκπληρώσουν την ανάγκη του κράτους για σύγχρονους νεκρούς ήρωες (Μαργαρίτης, 1989: 281). Στη στήλη χαραχτήκαν τα ονόματα των 28 νεκρών φοιτητών του πολέμου, ενώ στα αποκαλυπτήρια που έκανε ο Γεώργιος ο Α΄, ο πρύτανης απευθυνόμενος στους φοιτητές, τους προσκάλεσε να μιμηθούν τους πεσόντες συναδέλφους τους (Μαργαρίτης, 1989: 280). Παρά τη συνεισφορά του μνημείου αυτού στη νέα πολιτική θρησκεία, δεν προκλήθηκε κάποιο ρεύμα κατασκευής παρόμοιων μνημείων μη προσωπικής λατρείας. Απεναντίας, μετά τον συγκεκριμένο πόλεμο, εντατικοποιήθηκε η εθνική ανδριαντοποιία με πρωταγωνιστές τους ήρωες του 1821 (Μαργαρίτης, 1989: 280). Το μνημείο αυτό αποτελούσε εξαίρεση. Τα λίγα μνημεία μετά τον πόλεμο του 1897 ανεγείρονταν συνήθως στα πεδία των μαχών, και δεν αποτελούσαν τόσο μνημεία ταφικά όσο «τρόπαια, σύμβολα ανδρείας» (Μαργαρίτης, 1989β: 101-102).

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, όμως, θα αποτελέσουν μια τομή. Τα μνημεία τότε πολλαπλασιάζονται και τη δημιουργία τους αναλάμβανε ο τόπος καταγωγής των πεσόντων (Μαργαρίτης, 1989β: 102). Σύμφωνα με την Κουλούρη, από αυτό το σημείο μπορούμε να μιλάμε πλέον για «πολεμική τέχνη», με το κράτος να έχει τον ρόλο του χρηματοδότη για τη δημιουργία της, με στόχο την προπαγάνδα (Κουλούρη, 2021: 258). Μνημεία για τους πεσόντες ήθελαν να κατασκευάσουν όλοι, χωριά, πόλεις, ενορίες, ακόμα και επαγγελματικές ενώσεις. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ευνοούσε αυτή την τάση και επιθυμούσε την εξάπλωσή της (Μαργαρίτης, 1989β: 102). Του αρκούσε να υπάρχει σε κάθε χωριό, στις εκκλησίες καταρχάς, πλάκες αναμνηστικές, από μάρμαρο, με τα εθνικά σύμβολα σε ορείχαλκο (Μαργαρίτης, 1989: 285-286), τις οποίες παρήγγειλε ως Υπουργός Στρατιωτικών στον γλύπτη Θωμά Θωμόπουλο για να τοποθετηθούν σε κοινότητες όπου δεν υπήρχε η

δυνατότητα να στηθούν στήλες (Κουλούρη, 2021: 259). Ως τόπος βέβαια εντοιχισμού οριζόταν καταρχάς το δημοτικό σχολείο σε κάθε πόλη· ελλείψει όμως τέτοιων σχολείων σε πολλές κοινότητες αποφασίστηκε να τοποθετηθούν οι πλάκες στους μικρότερους οικισμούς στις εκκλησίες, που αποτελούσαν τον κατεξοχήν τόπο, όπως και σε όλα τα ευρωπαϊκά κράτη, κοινοτικής ζωής και μνήμης των ηρώων (Μακρής, 2020: 901). Ο ρόλος του κράτους, επομένως, γίνεται πλέον κεντρικός, και για τον σκοπό αυτόν δαπανούνται σημαντικά ποσά, σε βαθμό που τα έξοδα της «πολεμικής τέχνης» είναι περισσότερα από τα αντίστοιχα για την οικονομική βοήθεια των τραυματιών των Βαλκανικών Πολέμων (Κουλούρη, 2021: 259).

Ο Τύπος, βέβαια, υπογραμμίζει την ανάγκη της απομνημόνευσης των πολέμων και των πεσόντων μέσω της τέχνης, αλλά και οι ίδιοι οι καλλιτέχνες διαισθάνονται αυτή την ανάγκη. Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση του Γιώργου Μπονάνου (Κουλούρη, 2021: 258), ο οποίος ονειρευόταν να συνδέσει το όνομά του με το «εθνικό ηρώο» που σχεδίαζαν να δημιουργήσουν την εποχή εκείνη (Μαρκάτου, 1992: 148). Ήταν η πρώτη φορά που οργανώνεται από το κράτος μια πανεθνική πολιτική μνήμης που εντάσσει κάτω από το εθνικό το τοπικό (Κουλούρη, 2021: 259). Μάλιστα, το χαρακτηριστικό της ομοιομορφίας στις πλάκες, αντίστοιχο και των τάφων, που θα γίνει ο κανόνας στα στρατιωτικά κοιμητήρια αλλά και των παρόμοιων μνημείων που στήνονται για τους πεσόντες, δημιουργεί την αίσθηση του ανήκειν σε αυτή τη φαντασιακή κοινότητα. Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο κατεξοχήν χώρος κοινωνικότητας σε αυτά τα μέρη ήταν η εκκλησία (Κουλούρη, 2021: 259). Αποτελούσε, συνεπώς, τον πιο αποτελεσματικό και συνετό τρόπο για γρήγορη απομνημόνευση, εφόσον τα οικονομικά του κράτους δεν επέτρεπαν την πραγματοποίηση των πιο φιλόδοξων σχεδίων για ανέγερση ηρώων και ανδριάντων (Μαργαρίτης, 1989: 285-286).

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να σχολιαστεί η πιθανή διάκριση μεταξύ μνημείων και ηρώων. Παρόλο που γίνεται αδιακρίτως θεσμική χρήση και των δύο τύπων, και παρά τον σαφή διαχωρισμό από μερίδα μελετητών, όπως, για παράδειγμα, ότι τα μνημεία απεικονίζουν

ιστορικά γεγονότα ή μια ιστορική στιγμή ενώ τα ηρώα ανακαλούν την ανάμνηση όσων θυσιάστηκαν για την πατρίδα, στην πράξη, διατείνεται η Τσιάρα, δεν είναι σαφής η διάκριση. Τα ίδια σύμβολα και η ίδια αρχιτεκτονική χρησιμεύουν τόσο για τον θρήνο όσο και για την ηρωική μνήμη. Σημαντικός παράγοντας αποτελεί το πώς θα ερμηνευτεί ανάλογα με το κυρίαρχο αίσθημα της εποχής και φυσικά ποια είναι η πρόθεση του κάθε μνημείου (Τσιάρα, 2004: 41-42).

Το κλίμα που κυριαρχούσε την εποχή των νικηφόρων Βαλκανικών Πολέμων απηχεί και το κείμενο που χρονολογείται στα 1913 με την υπογραφή «Αμάραντος», στο περιοδικό *Πινακοθήκη*. Η συντηρητική *Πινακοθήκη* αποτελεί μαζί με τα φιλελεύθερα *Παναθήναια* ένα από τα δύο καλλιτεχνικά περιοδικά, που κυκλοφορούσαν από τις αρχές του 20ού αιώνα (Ματθιόπουλος, 1999: 325). Εδώ, ο συγγραφέας, στο πνεύμα των Φουτουριστών, θεωρεί τη «σφαίρα, τη σημαία, την οβίδα, το αεροπλάνο, την τορπίλη, το άλογο σε αιματηρή μάχη» τα ιδανικά του μεγαλείου και της δόξας (Αμάραντος, 1913: 2), γιατί ο πόλεμος είναι «το ισχυρότερο έναυσμα της έμπνευσης» (Αμάραντος, 1913: 2). Έτσι και ο Πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος είχε «επεισόδια υπέροχα σε ηρωισμό και αυτοθυσία» (Αμάραντος, 1913: 2). Άρα και οι καλλιτέχνες όφειλαν να αντιληφθούν ότι «το έθνος δημιουργεί νέα ιστορία», και πρέπει να ανταποκριθούν στην ανάγκη προβολής του διάχυτου αισθήματος εθνικής υπερηφάνειας και φυσικά να φανούν αντάξιοι της Ιστορίας (Τσιάρα, 2004: 51). Έτσι, η επίσκεψη του Πρίγκιπα Νικολάου στη Σχολή Καλών Τεχνών, που παροτρύνει τους καθηγητές να εργαστούν ώστε να ανθήσει η τέχνη, ακολουθώντας, μετά από δύο «ένδοξους πολέμους», τη νέα θριαμβευτική πορεία του έθνους, επικυρώνει τον ρόλο που αναμένει το κράτος και η κοινωνία από τους καλλιτέχνες (Τσιάρα, 2004: 51-52).

Όπως είδαμε, η παράδοση των εθνικών μνημείων δεν ήταν κάτι νέο, αν και οι περισσότερες προσπάθειες και ιδέες παρέμειναν σε επίπεδο συζητήσεων. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελούν τα σχέδια για το Πανελλήνιο Ηρώο ή Πάνθεο

που ξεκίνησε το 1829 με ψήφισμα στην Δ΄ Εθνοσυνέλευση στο Άργος (Μαρκάτου, 1995: 38), όμως διάφοροι παράγοντες, όπως οι υπερβολικές δαπάνες, η έλλειψη μεγαλόπνοων προτάσεων και κυρίως η εσκεμμένη καθυστέρησή του ώστε να συμπεριληφθούν όλες οι περιοχές που θα «απελευθερώνονταν», δεν επέτρεψαν την δημιουργία του (Μαρκάτου, 1995: 67-68). Ωστόσο, μια «μνημειομανία» γενικεύτηκε μετά του Βαλκανικούς Πολέμους (Τσιάρα, 2004: 53). Η διαφορά με προηγούμενες περιόδους ήταν ότι, οι πρωτοβουλίες για την ανέγερσή τους μεταφέρθηκαν τώρα σε τοπικό επίπεδο, έγινε δηλαδή, όπως είδαμε, κοινοτική υπόθεση (Μαργαρίτης, 1989: 102).

Γι' αυτό και σκέψεις για δημιουργία μνημείων σαν του Αγνώστου Στρατιώτη, δεν υπήρχαν ακόμα. Προς το παρόν στα σχέδια επικρατεί η αποτύπωση συγκεκριμένων προσώπων με προεξάρχουσα τη μορφή του βασιλιά (Μαργαρίτης, 1989: 103). Το κύμα εθνικού ενθουσιασμού και οι ελπίδες και οι στόχοι που γέννησαν οι επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων και αποτυπώνονταν σε αυτά τα σχέδια, σταμάτησε κάπως βίαια από έναν άλλον πόλεμο, που για τους Έλληνες από την αρχή εξελίχτηκε με δραματικό τρόπο. Η εμπειρία του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας θα είναι καταλυτική για την υποχώρηση αυτού του ενθουσιασμού και θα δώσει τη θέση του, ίσως, σε έναν αμυντικό πλέον εθνικισμό, που στόχο είχε την αναζήτηση και στερέωση τουλάχιστον μιας εθνικής πολιτισμικής ομοιογένειας (Μυκονιάτης, 1996: 75-76). Τα ονόματα των πεσόντων των Βαλκανικών, μνημονεύονται πλέον μαζί με τους νεκρούς των υπόλοιπων πολέμων (Κουλούρη, 2021: 260), και οι δημόσιες εκδηλώσεις και τελετές που οργανώθηκαν – μνημόσυνα, συνήθως – γύρω από τα μνημεία, βοήθησαν, από κοινού με άλλες κεντρικά σχεδιασμένες δράσεις, στην ενίσχυση της εθνικής συνείδησης των Νέων Χωρών, η οποία είχε κλονιστεί κατά την ταραγμένη πολεμική δεκαετία (Μυκονιάτης, 1996: 76).

Η περίπτωση των ελληνικών μνημείων ανήκει στην κατηγορία των πατριωτικών μνημείων, κατά την κατηγοριοποίηση του Antoine Prost, με βασικά σημεία την εξύμνηση

της θυσίας για την πατρίδα και τον ηρωισμό των στρατιωτών (Κουλούρη, 2021: 262-263). Ο στόχος, φυσικά, της εθνικής φυσιογνωμίας υπήρχε και στα πρώτα μνημεία που στήθηκαν αμέσως μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, αλλά τότε μέσα από αυτά οι πολίτες τους εκπαιδεύονταν σε μια νέα εθνική ταυτότητα και στον πατριωτισμό, επομένως και στην προοπτική του θανάτου. Η απώλεια ήταν η προσφορά τους για τον σκοπό της εθνικής ολοκλήρωσης που έμοιαζε ότι ήταν κοντά (Σαλβάνου, 2014: [σελίδα?](#)). Αμέσως μετά τους επόμενους πολέμους, τα μνημεία στόχευαν τόσο στην ομογενοποίηση όσο και στην ομόνοια μετά τον διχασμό (Σαλβάνου, 2014: [σελίδα?](#)). Ωστόσο, το ζήτημα της ανέγερσης μνημείων αποτελεί ιδιαίτερα για τις ανώτατες στρατιωτικές υπηρεσίες και έναν έμμεσο τρόπο να αντιμετωπιστούν οι συνέπειες από την καταστροφή και τα οξυμένα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα που είχαν προκύψει από αυτή (Τσιάρα, 2004: 55).

Τις πρόσφατες μάχες των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, του «νέου» παρελθόντος, όπως το χαρακτηρίζει η Κουλούρη, που τοποθετείται στις Νέες Χώρες, απομνημονεύουν τα ηρώα και τα διάφορα μνημεία υπέρ των νέων, ανώνυμων πεσόντων (Κουλούρη, 2021: 263). Με βάση τον Νόμο του 1925 για τους τάφους και τα κενοτάφια, προκηρύχτηκε από το Γενικό Επιτελείο Στρατού διαγωνισμός για την ανέγερση αναμνηστικών ηρώων για δύο σημαντικές νίκες του ελληνικού στρατού στους Βαλκανικούς: στα Γιαννιτσά το 1912 και στο Κιλκίς το 1913 (Κουλούρη, 2021: 263). Αυτό που διαφοροποιεί το ηρώο των Γιαννιτσών [Εικ. 41] από τα υπόλοιπα μνημεία των Βαλκανικών και του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, είναι η αλληγορική παρουσία της Ιστορίας (Τσιάρα, 2004: 62) ή του Χρόνου, σύμφωνα με τον Μυκονιάτη (Μυκονιάτης, 1996: 76). Η φτερωτή αυτή ανδρική φιγούρα καταγράφει στους δέλτους το γεγονός και τα ονόματα των πεσόντων (Μυκονιάτης, 1996: 76) ή και όλα τα προηγούμενα κατορθώματα (Τσιάρα, 2004: 62). Η φτερωτή συμβολική μορφή, σύνθετος μοτίβο στα γλυπτά ηρώα του Μεσοπολέμου, κατέχει κεντρική θέση και νοηματοδοτεί το σύνολο (Τσιάρα, 2004: 64). Κάτω από τη φιγούρα, ένας

νεκρός στρατιώτης υποβαστάζεται από μια γυναίκα. Η διάταξή τους οδηγεί σε συγκεκριμένη ερμηνεία του έργου: το γενικό προβάλλεται πάνω στο συγκεκριμένο, η διαχρονική μορφή πάνω στην εικόνα του στρατιώτη, που τον μετατρέπει και αυτόν με τη σειρά του σε διαχρονικό σύμβολο ηρωισμού (Τσιάρα, 2004: 64). Η εικόνα της μητέρας που προστατεύει, καθοδηγεί ή θρηνεί για τον στρατιώτη γιο της είναι μια τυπική γυναικεία φιγούρα στα πολεμικά μνημεία. Το ίδιο και η χρήση μιας γυναικείας φιγούρας ως συμβόλου κοινά αποδεκτών κοινωνικών αξιών, όπως πατρίδα, τιμή, ανδρεία κλπ. (Τσιάρα, 2004: 64).

Αν και απουσιάζουν συστηματικές καταγραφές της υποδοχής, από τις τοπικές κοινωνίες, των έργων που επέβαλλε η κεντρική εξουσία (Κουλούρη, 2021: 264), αν επιχειρήσει κανείς να σχηματίσει μέσω των γραπτών μαρτυριών, το κοινό υποδοχής τους, καταλήγει σε δύο διακριτές ομάδες: το τοπικό το οποίο αντιλαμβανόταν τα μνημεία ως φορείς εθνικής και ιστορικής μνήμης, αλλά και ως μέσα αισθητικής διαπαιδαγώγησης, και από την άλλη το κοινό των ειδημόνων, τεχνοκριτικών, καλλιτεχνών και φιλότεχνων, στους οποίους γνωστοποιούνταν αρχικά τα έργα, τα οποία προσέγγιζε με αισθητικούς όρους και κριτήρια (Τσιάρα, 2004: 65). Το «μαύρο άγαλμα» των Γιαννιτσών, όπως έμεινε γνωστό, εκτέθηκε αρχικά στο Ζάππειο και θαυμάστηκε από τους κριτικούς για την «ωραιότητα της γραμμής» και για τον συμβολισμό που δοξάζει την πατρίδα (Τσιάρα, 2004: 66). Ο γλύπτης του Γρηγόριος Ζευγώλης, μαζί με άλλους Έλληνες σύγχρονους τους σημαντικούς γλύπτες, εμπνέονται μεν από το αρχαίο παρελθόν, διαφέρει όμως η προσέγγισή τους από τους προκατόχους τους κλασικιστές του 19ου αιώνα, καθώς ακολουθούν τη σύγχρονή στην Ευρώπη τάση για αφαίρεση και σαφείς γραμμές (Μυκονιάτης, 1996: 77). Ανταποκρίνονται φυσικά στο ακαδημαϊκό, κλασικιστικό ιδεώδες της εποχής, αλλά πρωτοτυπούν ως προς τη σύλληψη της «ελληνικής γραμμής», αντίληψης που διατυπώθηκε από τον Περικλή Γιαννόπουλο στη μελέτη του «Η ελληνική γραμμή και το ελληνικό χρώμα», τις αρχές της οποίας απηχούν και τα κριτικά έργα των γλυπτών (Τσιάρας, 2004: 66).

Το κείμενο αυτό δημοσιεύτηκε το 1903 κι έθεσε τις βάσεις για την έναρξη της συζήτησης για μια ελληνική ιδιαιτερότητα στη φύση και την τέχνη. Σύμφωνα με τον Γιαννόπουλο, η ελληνική γραμμή, χάρη στο φως, γίνεται μια διαυγής, σαφής, λεπτή και χωρίς περιττούς όγκους γραφή, η οποία πρέπει να αποτελεί τη θεμελιώδη ιδέα για όλες τις τέχνες (Γιαννόπουλος, 1992: 88-89). Η συζήτηση περί ελληνικότητας, κοινός τόπος από την γέννηση του ελληνικού κράτους, κυριάρχησε και στον Μεσοπόλεμο, και πιο συγκεκριμένα επρόκειτο πλέον για μια συζήτηση γύρω από την επανεξέταση και ανασηματοδότησή της μετά και τη Μικρασιατική Καταστροφή. Άρα, ισχυρίζεται ο Αντώνης Κωτίδης, δεν ήταν τόσο οι ιδέες του Γιαννόπουλου πρωτότυπες όσο ο τρόπος που προσέγγισε και προσπάθησε να αποδείξει την πολιτισμική ενότητα των Ελλήνων. Ανάλογες προσπάθειες είχαν ήδη γίνει ή γίνονταν ταυτόχρονα, όπως με την *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, ή η πανεπιστημιακή διδασκαλία του Νικόλαου Πολίτη, και τον *Δωδεκάλογο του Γύφτου* του Κωστή Παλαμά. Η διαφορά τώρα είναι ότι το ύφος του κειμένου του Γιαννόπουλου έχει χαρακτηριστικά «εγερτήριου σαλπίσματος», ειδικά στα χρόνια των «ένδοξων» πολέμων που δημιουργούσε το αίσθημα ότι ήταν πολύ κοντά η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Η ιδέα αυτή της συνέχειας, μάλιστα, έγινε τόσο θεμελιώδες δομικό συστατικό της ταυτότητας, ώστε εξακολουθούσαν να υπερασπίζονται την «ελληνοπρέπεια» με την ίδια επιμονή, ακόμα και μετά την κατάρρευση και των ελπίδων· ο εθνικισμός δεν έσβησε μετά την αποτυχία του οράματος, αλλά συντηρήθηκε σε κείμενα διανοουμένων ως προϋπόθεση για την επιβίωση του τόπου (Κωτίδης, 1993: 70-71). Αρκεί μόνο να αναφέρουμε ότι το πιο χαρακτηριστικό ρεύμα της ελληνικής τέχνης στον Μεσοπόλεμο διαμορφώνεται από τη συνειδητή προσπάθεια εικαστικών και αρχιτεκτόνων να «εξελληνίσουν» το έργο τους, τόσο μορφολογικά όσο και ιδεολογικά (Κωτίδης, 1993: 43). Την ίδια εθνοκεντρική τάση παρατηρούμε και στον κριτικό λόγο. Στα κείμενα αστών διανοουμένων, την οποία ο Κωτίδης ονομάζει ρεύμα της «παράδοσης» (Κωτίδης, 1993: 43),

ενώ ο Δημήτρης Τζιόβας «αισθητική της ιθαγένειας». Ένα παράδειγμα είναι τα κείμενα του Θεόδωρου Τσάτσου: «Η τέχνη είναι μια μορφή της πατρίδας, είναι αυτή η ίδια η πατρίδα, μετουσιωμένη πνευματικά» (Τζιόβας, 1989: 78).

Τα αποκαλυπτήρια του επόμενου μνημείου-ηρώου είχαν έντονο πολιτικό χρώμα. Πέραν της απαγγελίας, από τον Παλαμά, του ποιήματος «Η πατρίδα στους νεκρούς. Ύμνος Των Ελλήνων», που έγραψε ειδικά για την συγκεκριμένη περίπτωση, ο Βενιζέλος, ως πρωθυπουργός πλέον, θεώρησε τη στιγμή μια εξαιρετική αφορμή για να μιλήσει για την εποχή όπου δεν είχε επέλθει «ο χωρισμός και ο εσωτερικός σπαραγμός» [Εικ. 42]. Ήταν ένας λόγος εμπορούμενος από ενωτικό πνεύμα (Μυκονιάτης, 1996: 79). Ωστόσο, η πολιτική χρήση του μνημείου δεν στόχευε απλώς σε έναν αναστοχασμό. Τα αποκαλυπτήρια του ηρώου του Κιλκίς, τονίζει η Τσιάρα, αποτέλεσαν το επίκεντρο των εκδηλώσεων και τελετών που διοργανώθηκαν κατά τη διήμερη επίσκεψή του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και το Κιλκίς στις 22 και 23 Ιουνίου 1928, στην κορύφωση της προεκλογικής εκστρατείας του. Είναι ενδεικτικό ότι ο Τύπος έδωσε περισσότερη βαρύτητα σε αυτές τις εκδηλώσεις, τις αντιπαραθέσεις του κόσμου και τις αναλύσεις και τις δεσμεύσεις, παρά στο ίδιο το μνημείο [Εικ. 43] (Τσιάρα, 2004: 77). Φιλοτεχνημένο από τον Γεώργιο Δημητριάδη, μνημονεύει τη μάχη στο Κιλκίς στις 19-21 Ιουνίου του 1912. Το λευκό μαρμάρينو σύμπλεγμα που δημιούργησε, αποτελείται από τρεις μορφές πολεμιστών που αναπτύσσονται σε κάθετο άξονα. Ο ένας σε όρθια στάση με το όπλο του ανά χείρας για να προστατεύσει το σώμα ενός συντρόφου του, ίσως τραυματισμένου, τον οποίο συγκρατεί με το δεξί του χέρι. Οι δύο αυτές φιγούρες βρίσκονται πάνω από έναν σωρό που αποτελείται από το νεκρό σώμα ενός στρατιώτη και συντρίμια από ένα κανόνι. Πρόκειται για μια σκηνή με κίνηση, αλλά και με συγκινησιακό και αφηγηματικό χαρακτήρα (Μυκονιάτης, 1996: 79· Τσιάρα, 2004: 79). Ο δημιουργός του στόχευε, κάτι που παρατηρείται γενικά στην τέχνη του, να μεταδώσει τις αρετές της συντροφικότητας, της αυταπάρνησης και της αυτοθυσίας (Τσιάρα, 2004: 83).

Όπως μαρτυρούν και τα δημοσιογραφικά κείμενα, ο Βενιζέλος διαβεβαίωσε τους πεσόντες, ότι η μνήμη τους και η κληρονομιά τους θα διαιωνίζεται. Η ανάκληση του πρόσφατου ηρωικού παρελθόντος, επομένως, λειτούργησε ως ενοποιητικός παράγοντας, όχι μόνο της εθνικής ενότητας και ομοψυχίας αλλά και της κοινωνικής (Τσιάρα, 2004: 80). Διότι, μέσω των αναμνηστικών τελετών και της ανέγερσης μνημείων, έγινε προσπάθεια να αμβλυνθούν οι ανησυχίες των λαϊκών στρωμάτων σχετικά με διάφορα πολιτικά γεγονότα, και να εξαλειφθεί η αδιαφορία τους για τα δημόσια ζητήματα: γι' αυτό τον σκοπό προωθούνται συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς των πολιτών (Τσιάρα, 2004: 81).

Έτσι, για τους στόχους της πολιτείας, ακόμα και η ίδια η οργάνωση της τελετής των αποκαλυπτηρίων παίζει το ίδιο σημαντικό αν όχι πιο σημαντικό ρόλο από το ίδιο το μνημείο. Ένας από τους στόχους, βέβαια, στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η ενίσχυση των συμβολικών διαδικασιών ενσωμάτωσης των πρόσφατα προσαρτηθεισών περιοχών (Τσιάρα, 2004: 82). Μάλιστα, όπως τονίζει η Τσιάρα, την εποχή του Μεσοπολέμου ήταν πιο απαραίτητος και αποτελεσματικός από ό,τι σε άλλες εποχές ο ρόλος των εθνικών εορτών και των διαφόρων τελετών μνήμης για τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας. Όπως αναφέρει ένας αυτόπτης μάρτυρας δημοσιογράφος, εξακολουθούσε να υπάρχει τότε χρονική εγγύτητα στα γεγονότα, οι πρωταγωνιστές της μάχης, για παράδειγμα, ήταν παρόντες στις τελετές, και ελλείπει ευκαιριών και επιλογών για θεάματα και ψυχαγωγία ασκούσε μεγάλη έλξη στο κοινό της εποχής (Τσιάρα, 2004: 83). Οι αφηγήσεις των πρωταγωνιστών δημιουργούσαν δέος στα παιδιά – ειδικότερα, στα αγόρια – που αναζητούσαν κάποιο πρότυπο ηρωισμού προσιτό και ιεροποιημένο ταυτόχρονα. Η παρακολούθηση, τέλος, της αναπαράστασης της μάχης του Κιλκίς έδινε την αίσθηση ότι αποτελούσε μια βιωματική εμπειρία και ταυτόχρονα αποτελούσε τον καλύτερο τρόπο να δεχτούν το πατριωτικό μήνυμα (Τσιάρα, 2004: 84).

Το ηρώο των Σερρών, απ' την άλλη, είναι από τις πρωιμότερες περιπτώσεις μνημείων που στόχευαν στη διατήρηση της μνήμης της συμμετοχής ελληνικών στρατευμάτων στον Πρώτο

Παγκόσμιο Πόλεμο, μια και η αρχική πρωτοβουλία ανέγερσής του, που ανήκε στην ίδια τη μεραρχία, τοποθετείται στα 1919. Η πρώτη του μορφή ήταν ένας ξύλινος οβελίσκος πάνω σε βάθρο με αναγραφή των μαχών, και στην πρόσοψη έφερε την επιγραφή «Μεραρχία Σερρών στους Αθανάτους Νεκρούς της 1916-1919». Στην τελετή των αποκαλυπτηρίων που ακολούθησε πάλι την οργανωμένη διαδικασία, παρέστη ο λαός των Σερρών και εκπρόσωποι από τις διάφορες ηγεσίες καθώς και Άγγλοι και Αμερικανοί αξιωματικοί και νοσοκόμες (Τσιάρα, 2004: 87). Την ίδια χρονιά των αποκαλυπτηρίων του προσωρινού μνημείου, η μεραρχία προκήρυσσε διαγωνισμό για την ανέγερση μαρμάρινου ηρώου. Το πρόπλασμα που προκρίθηκε ανήκε στον γλύπτη που είχε φιλοτεχνήσει και το προηγούμενο ηρώο στο Κιλκίς, τον Γεώργιο Δημητριάδη. Σύμφωνα με την Τσιάρα, η ανταπόκριση του καλλιτέχνη σε τόσο μεγάλο αριθμό παραγγελιών οφείλεται αφενός στο οργανωμένο εργαστήριό του με αρκετούς βοηθούς και αφετέρου στην επιτυχία του έργου στις αισθητικές προτιμήσεις ενός κοινού «εθισμένου σε παραδοσιακά μοτίβα και ιδεαλιστικές εξάρσεις» (Τσιάρα, 2004: 88).

Αρχικά, ο Δημητριάδης είχε φανταστεί έναν αρχαίο ναό επάνω σε ακρόπολη, «σύμβολο της αιώνιας Ελλάδας», τον οποίο θα υπερασπίζονταν σύγχρονοι πολεμιστές, αναπτυγμένοι σε έξεργο. Παρόλα αυτά, η μεταφορά του σε μάρμαρο ακριβώς όπως το είχε φανταστεί, ήταν αδύνατη, ίσως όχι μόνο για οικονομικούς λόγους αλλά και για τεχνικούς, με αποτέλεσμα να καταλήξει σε μια πιο απλή μορφή [Εικ. 44]. Αντί για κίονες υπάρχουν, τελικά, παραστάδες ενώ τον ρόλο της βραχώδους ακρόπολης ανέλαβε ένα βαθμιδωτό βάθρο (Μυκονιάτης, 1996: 81-82). Το μνημείο καθυστέρησε να περατωθεί, αν και είχε συγκεντρωθεί από εράνους πολύ μεγαλύτερο ποσό από όσο χρειαζόταν. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν στις 29 Ιουνίου του 1930, στον εορτασμό της εκατονταετηρίδας (Τσιάρα, 2004: 88).

Το συγκεκριμένο μνημείο φέρει, επιπλέον, τα σημάδια ενός μεταγενέστερου «τραυματισμού» και της «βεβήλωσής» του από τους Βούλγαρους, στον επόμενο Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1943, καθώς έστεκε στα μάτια τους ως υπενθύμιση της ήττας τους. Το έργο

αποφασίστηκε να μην αποκατασταθεί, παρόλα αυτά. Απεναντίας προστέθηκε μια επιγραφή για να υπενθυμίζει την «ανίερη» βουλγαρική πράξη (Τσιάρα, 2004: 86). Αυτή η επιλογή, όμως, καταδεικνύει τη λειτουργία του μνημείο εν γένει, ως μέρος του δημόσιου χώρου: ενισχύει την ιστορική μνήμη και χρησιμεύει περισσότερο ως φορέας παιδαγωγικών αξιών παρά αισθητικών. Οι επιθέσεις εναντίον τους, ειδικά σε περιόδους εθνικών αντιπαραθέσεων, βιώνονται ως επιθέσεις στη συλλογική μνήμη· έτσι, η συντήρηση των φθορών κρίθηκε ως αποτελεσματικότερο μέσο εθνικής διαπαιδαγώγησης από την πλήρη αποκατάστασή τους (Τσιάρα, 2004: 90).

Το κατεξοχήν, όμως, μοντέρνο μνημείο για την απομνημόνευση των πολέμων ήταν ο Τάφος του Αγνώστου Στρατιώτη. Η ιδέα για την κατασκευή του αποτελεί μέρος των πολιτικών μνήμης που οραματιζόταν ο Θεόδωρος Πάγκαλος (Κουλούρη, 2021: 63). Ήταν η πρώτη φορά που λήφθηκε, μετά τους πολέμους, μια απόφαση για την απομνημόνευσή τους με την ανέγερση μνημείου που θα τιμούσε τους πεσόντες της «εθνικής ολοκλήρωσης» (Πλουμίδης, 2011: 296). Ο νεωτερισμός του μνημείου συνδέεται με τη λειτουργία του ως τάφου που περιέχει τη σορό ενός πεσόντος αγνώστου ταυτότητας, κι ως κενотаφίου (Κούκη, 2017: 65). Η απόφαση να μετατραπεί ένας τάφος ενός στρατιώτη, και μάλιστα άγνωστου, σε κεντρικό μνημείο παραξένεψε πολλούς εκείνη την εποχή. Ο κανόνας, μέχρι εκείνη τη στιγμή, όριζε ότι τα μνημεία που στήνονταν για τους ήρωες των εθνικών αγώνων, ήταν είτε εξιδανικευμένες αλληγορικές μορφές είτε η γλυπτική απεικόνιση κάποιου πρωταγωνιστή, δηλαδή μιας ηγετικής μορφής (Κούκη, 2017: 65). Ωστόσο, το λήμμα για το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, στη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, αναφέρει ότι «εγγυάτο το άγνωστον και το απρόσωπον», δηλαδή αντανάκλούσε τη μαζικότητα και την ανωνυμία του θανάτου (Πλουμίδης, 2011: 297). Το ζήτημα της χωροθέτησης του μνημείου προκάλεσε διαφωνίες. Ο Πάγκαλος επιθυμούσε να το συσχετίσει με τον στρατιωτικό παράγοντα, τον οποίο προσπαθούσε να αναβαθμίσει, άλλοι προτιμούσαν ένα ήρεμο τόπο πιο

ταιριαστό για προσκύνημα (Κούκη, 2017: 67-68). Ο Βενιζέλος επέμενε όμως να τοποθετηθεί στα Παλαιά Ανάκτορα, κάτι που είχε προτείνει και ο Πάγκαλος· εδώ θα στεγαζόταν πλέον η Βουλή (Αντωνοπούλου: 2003: 83). Τόσο όμως οι βενιζελικοί όσο και οι βασιλικοί εκτίμησαν την μνημειακή σκηνογραφία που θα προσέφερε το σημείο για τις εθνικές τελετές (Κούκη, 2017: 76).

Για τον σχεδιασμό του κεντρικού γλυπτού επελέγη ο Φωκίων Ρωκ [Εικ. 45]. Η κριτική που ασκήθηκε εναντίον του μνημείου είχε να κάνει κυρίως με την αντιρεαλιστικότητά του. Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου χαρακτήρισε το ανάγλυφο «δυσάρεστη καμπύλη», κρίνοντας πως το πρόβλημα ήταν ότι το ξένο πρότυπο, η Πιετά της Αβινιόν [εικ. 46] ήταν ασυμβίβαστο με το ελληνικό ήθος (Κούκη, 2017: 70). Η ελληνική περίπτωση του μνημείου, πάντως, παρέπεμπε στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, και σε αντίθεση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά μνημεία, το ελληνικό είναι κενοτάφιο, θυμίζοντας έτσι τη μνημονική πρακτική των πεσόντων Αθηναίων στον Πελοποννησιακό Πόλεμο· εξ' ου και η προσθήκη της ρήσης «ανδρών επιφανών πάσα γη τάφος» (Πλουμίδης, 2011: 297-298). Η επιλογή της μορφής αρχαίου οπλίτη προφανώς και δεν ξένιζε, εφόσον επικύρωνε την παρουσία της αρχαιότητας στην εθνική μνήμη ως της βασικότερης πηγής ηρωικού προτύπου (Κουλούρη, 2021: 284). Ο τότε πρόεδρος της Βουλής, Θεμιστοκλής Σοφούλης, στα αποκαλυπτήρια εξύμνησε την ευσέβεια προς τη μνήμη των πεσόντων για την πατρίδα ως πατροπαράδοτη αρετή (Πλουμίδης, 2011: 298). Στους αναβαθμούς αριστερά και δεξιά από το κεντρικό ανάγλυφο είναι χαραγμένες οι σημαντικότερες μάχες της πολεμικής δεκαετίας, επικυρώνοντας έτσι τον κανόνα της πολεμικής μνήμης (Κουλούρη, 2021: 284). Η όλη σύλληψη, συνεπώς, και η ανάθεση του έργου συνδεόταν με τους παλαίμαχους των εθνικών πολέμων (Πλουμίδης, 2011: 299).

2.2 Κυρίαρχος Ανδρισμός και τραυματική εμπειρία

Είναι αλήθεια ότι και στην ελληνική περίπτωση οι πόλεμοι χαιρετίστηκαν με ενθουσιασμό από πολλούς νέους. Ο Στρατής Μυριβήλης στη *Ζωή εν Τάφω* μεταφέρει το κλίμα των νέων

της Λέσβου καθώς και των προσφύγων από τη Μικρά Ασία που κατατάσσονται εθελοντικά μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού, στον στρατό της Εθνικής Άμυνας (Μαργαρίτης, 1989: 104), της οργάνωσης που είχαν συγκροτήσει από τον Δεκέμβριο του 1915 στελέχη των Φιλελευθέρων στη Μακεδονία, και το οποίο διασώθηκε χάρη στην απροκάλυπτη προστασία του Γάλλου στρατηγού Σαράιγ (Μαυρογορδάτος, 2023: 90). Ο ενθουσιασμός αυτός αποτυπώνεται πράγματι σε πολλά ημερολόγια στρατιωτών. Πώς δικαιολογείται, όμως, αυτό το συναίσθημα χαράς για τη συμμετοχή σε έναν πόλεμο; Η απάντηση βρίσκεται, καταρχάς, στα σχολικά εγχειρίδια: «Δια δε της απελευθερώσεως μόνον του μέρους τούτου της Ελλάδος, δεν επερατώθη ο αρξάμενος μέγας εθνικός αγών του 1821, όστις εσκοπεί την απελευθέρωσιν ολοκλήρου της ελληνικής φυλής. Διο εις την ενεστώσαν και τας επερχομένας γενεάς απόκειται η αποπεράτωσις του αγώνος των πατέρων ημών» (Ζέρβας, 2018: 193). Το απόσπασμα που προηγήθηκε προέρχεται από το εγχειρίδιο ιστορίας του 1886, *Ελληνική ιστορία από του Μεγάλου Κωνσταντίνου μέχρι Όθωνος*, που απευθυνόταν σε μαθητές και μαθήτριες γυμνασίου. Είχε προηγηθεί, στην αφήγηση, η εξιστόρηση των δεινών των Ελλήνων υπό τον τουρκικό ζυγό και η εξύμνηση των κατορθωμάτων τους κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Τονίζεται, λοιπόν, με το παραπάνω απόσπασμα, πως η ανεξαρτησία και η δημιουργία του μικρού βασιλείου της Ελλάδας, αποτελεί ένα μέρος μόνο του στόχου της (Ζέρβας, 2018: 193). Με τέτοιου είδους μνείες, υποστηρίζει ο Θεόδωρος Γ. Ζέρβας, για την «απελευθέρωση» των «ελληνικών χωρών», το ελληνικό κράτος υπερασπιζόταν νομικά και συναισθηματικά τις αλυτρωτικές φιλοδοξίες του (Ζέρβας, 2018: 193-194). Λιγότερο από 30 χρόνια αργότερα, οι εθνικοί στόχοι παραμένουν οι ίδιοι· και μάλιστα ο πόθος για την εθνική ολοκλήρωση γίνεται ακόμα μεγαλύτερος, εφόσον έχουν ξεκινήσει να πραγματοποιούνται με τον πιο ευοίονο τρόπο. Στο αναγνωστικό της Γαλάτειας Καζαντζάκη *Ο Στρατιώτης*, για την πέμπτη τάξη του δημοτικού σχολείου που προοριζόταν για την περίοδο 1914-1918, οι μαθητές και οι μαθήτριες παρακολουθούσαν την πορεία ενός

νέου Έλληνα, κάτοικου στην Αίγυπτο, από την απόφασή του να καταταγεί στον στρατό, παρόλο που δεν ήταν υποχρεωμένος να το κάνει ως μη Έλληνας πολίτης, διαθέτοντας κιάλας τη μισή περιουσία του στις «εθνικές ανάγκες» (Καζαντζάκη, 1914: 7), μέχρι την σταδιακή νικηφόρα ενσωμάτωση των περιοχών της Μακεδονίας και της Ηπείρου στο ελληνικό κράτος. Τα αφηγηματικά τεχνάσματα της συγγραφείας και οι εγκιβωτισμένες αφηγήσεις από το επίσης ένδοξο παρελθόν, διευρύνουν τον ιστορημένο χρόνο μέχρι την αρχαιότητα, εξυπηρετώντας με αυτό τον τρόπο τον διπλό σκοπό της απόδειξης της εθνικής συνέχειας και της νομιμοποίησης των ελληνικών διεκδικήσεων και της συμμετοχής των Ελλήνων στον πόλεμο (Γεωργίου, 2016). Από το 1870, επομένως, μέχρι και το 1922, επαναλαμβάνονται στα σχολικά εγχειρίδια της στοιχειώδους και της μέσης εκπαίδευσης, αλλά και στα εκπαιδευτικά νομοσχέδια και τις εγκυκλίους και τα προγράμματα, κάποιοι όροι ενδεικτικοί της κυρίαρχης ιδεολογίας του ελληνικού κράτους, της «Μεγάλης Ιδέας»: «εθνικοί πόθοι», «εθνικά δικαιώματα», «εθνικό καθήκον», έτσι όπως μεταφέρθηκαν και στον χώρο της εκπαίδευσης (Δημητριάδη, 2019: 72).

Το ιδεολογικό αυτό σχήμα δεν έμεινε, φυσικά, αναλλοίωτο από την στιγμή της εμφάνισής του, στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, μέχρι και τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}, καθώς προσαρμοζόταν κάθε φορά στις ανάγκες και τις νέες κοινωνικές πραγματικότητες (Κρεμμυδάς, 2013: 15). μάλιστα η Έλλη Σκοπετέα προτείνει τρεις διαδοχικές φάσεις στην πρόσληψή της, τονίζοντας, βέβαια, ότι κάθε νέα φάση δεν καταργεί την προηγούμενη (Σκοπετέα, 1988: 269-270). Μέσα σε αυτό το σχήμα εντάσσονται και οι όροι που συναντούμε στα σχολικά εγχειρίδια «Ελληνικές Χώρες», που μετεξελίσσονται σε Νέες Χώρες και τελικά καταλήγουν ως Νέα Ελλάδα. Αποτελούν, δηλαδή, τη λεξιλογική πλευρά της συμβολικής ενσωμάτωσης του χώρου που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο ελληνικό κράτος και την Κωνσταντινούπολη, προετοιμάζοντας έτσι τη φυσική εκδοχή της (Δημητριάδη, 2019: 73). Ιδιαίτερα η εκπαιδευτική πολιτική των βενιζελικών κυβερνήσεων στόχευε στην

ενίσχυση του συγκεντρωτισμού και του κρατικού ελέγχου του συστήματος, ώστε το σχολείο να αποτελέσει έναν αποτελεσματικό ιδεολογικό μηχανισμό και όργανο για τη νέα εθνική συνείδηση, προσανατολισμένης πάντα στο παρόν (Μπουρνάζος, 1999: 262-265). Η πρόθεση αυτή πουθενά δεν είναι πιο διάφανη από ό,τι στη συνέχεια του προηγούμενου εγχειριδίου: στο αναγνωστικό *Η Μεγάλη Ελλάδα*, συναντάμε πάλι στρατιώτες, δύο αυτή τη φορά, που ταξιδεύουν στις πρόσφατα ενσωματωμένες «Νέες Χώρες» και συζητάνε για τις ανάγκες των περιοχών, τη διαπαιδαγώγηση των πολιτών, ενώ κλείνει με την υπόσχεση ξανά, των νέων, παρά την μεσολάβηση της αποτυχημένης εκστρατείας στη Μικρά Ασία, να συνταχθούν με τον σκοπό της εθνικής ολοκλήρωσης (Γεωργίου, 2016). Τα αναγνωστικά, επομένως, ειδικά την κρίσιμη αυτή εποχή, σε μεγαλύτερο βαθμό από τα υπόλοιπα εγχειρίδια, καλλιεργούσαν τα ιδανικά της φιλοπατρίας, της γενναιότητας και της αυτοθυσίας. Σε ένα άλλο αναγνωστικό της Καζαντζάκη, τον *Νέο Γεωργό*, διαβάζουμε:

Όλοι τον τιμούν και τον σέβονται εις το χωρίον, διότι ο Στέφανος, αν και δεν είναι πλούσιος, όμως έχει κάτι ανώτερον και καλύτερον από τα πλούτη: υπηρέτησε με ανδρείαν την πατρίδα του και προς χάριν της επληρώθη και έχασε το χέρι του... Όταν στενοχωρήται, διότι με το ένα χέρι δεν ημπορεί να εργασθή, οι νέοι του χωρίου του λέγουν: -Ας είχαμεν και ημείς την γενναιότητά σου, ας επολεμούσαμεν δια την πατρίδα και ας εχάναμεν την ζωήν μας! (Κανταρτζή, 2016).

Τα παραπάνω ιδανικά όχι μόνο ταίριαζαν σε έναν μελλοντικό πολίτη αλλά, κυρίως, στο πρότυπο του πολίτη-στρατιώτη. Και άρα απευθύνονταν πρωτίστως στους άρρενες μαθητές, αποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο, ότι μια ηγεμονική ιδεολογία συνδέεται απαραίτητα και με έναν ηγεμονικό ανδρισμό, τον οποίο, βέβαια, φαίνεται να ευνοεί και να επιδοκιμάζει σύσσωμη η ελληνική κοινωνία, όπως θα δείξει το παρακάτω παράδειγμα.

Αφού πρώτα τονίσει τη φύσει γυναικεία αποστροφή προς τον πόλεμο, εφόσον ο προορισμός της γυναίκας είναι να «δίδει και όχι να αφαιρεί τη ζωή», η Καλλιρόη Παρρέν, στο φύλλο της 11^{ης} Μαρτίου του 1890 της εφημερίδας την οποία διηύθυνε (*Εφημερίς των Κυριών*), απαντώντας σε κάποιον κύριο που υποστήριζε ότι η γυναίκα δεν αγαπάει την

πατρίδα όσο ο άντρας, αναφέρει πλήθος ιστορικών παραδειγμάτων, από την αρχαιότητα και την Ελληνική Επανάσταση, με γυναίκες που επέδειξαν την ίδια αυταπάρνηση, γενναιότητα και γνήσια πατριωτικά αισθήματα (Παρρέν, 1890: 1). Η υποστήριξη του πολέμου και οι γυναικείες ευθύνες προς την πατρίδα και τους σκοπούς της απλώς παίρνουν άλλες μορφές, αυτές που υποτίθεται ταιριάζουν στην φύση της· έχουν, όμως, την ίδια σπουδαιότητα με την αντίστοιχη αντρική συνεισφορά. Το έθνος, μάλιστα, αναμένει μια συγκεκριμένη αποστολή από τις γυναίκες, που σχετίζεται με την διαπαιδαγώγηση και την μεταλαμπάδευση, καθώς και την ενίσχυση της ελληνικότητας, ως μητέρες καταρχάς, και ως δασκάλες στη συνέχεια, στις «αλύτρωτες» περιοχές και μετέπειτα στις «Νέες Χώρες», αλλά και με τη δράση τους σε πολιτιστικές ή φιλανθρωπικές εταιρείες (Ρεπούση, 2004: 189). Αργότερα, κατά τη διάρκεια του πολέμου, πάλι άντρες και γυναίκες θα συμμετέχουν από κοινού στην εθνική ολοκλήρωση. Οι άνδρες πολίτες πολεμούσαν ενώ οι γυναίκες συμμετείχαν στην νοσοκομειακή περίθαλψη. Και αυτό δεν αφορούσε μόνο τους απλούς πολίτες: ακόμα και η πριγκιπική δράση, ανταποκρινόταν στον έμφυλο πολεμικό καταμερισμό. Εφόσον οι πρίγκιπες ηγούνταν στον στρατό, οι πριγκίπισσες καθοδηγούσαν την αλληλεγγύη στα μετόπισθεν. Το παράδειγμά των τελευταίων ακολουθούσαν πολλές κυρίες και δεσποινίδες της υψηλής κοινωνίας, ενώ το Λύκειο των Ελληνίδων συνέβαλε ιδιαίτερα σε αυτή την γυναικεία συνεισφορά (Παλούκης, 2014: 367). Η Jean Bethke Elshtain αναφέρει ένα αντίστοιχο παράδειγμα, στη Βρετανία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, κόντρα στην πεποίθηση πολλών που συνδέουν τη γυναικεία φύση με τον πασιφισμό: άντρες και γυναίκες προερχόμενοι από όλο το κοινωνικό φάσμα, υποστήριζαν με θέρμη τον πόλεμο, κοινή συμπεριφορά, βέβαια, σε όλες τις εμπόλεμες χώρες, χωρίς μάλιστα να εξαιρούνται οι φεμινίστριες· εκείνη την εποχή, η εφημερίδα της πολιτικής και κοινωνικής ένωσης γυναικών *Suffragette* μετονομάστηκε σε *Britannia* και αφοσιώθηκε στον Βασιλιά και την χώρα, όπως ακριβώς διακήρυτταν εκατομμύρια ανδρών που στρατεύτηκαν (Elshtain, 1987: 111).

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, και η περίπτωση, που περιγράφει ο George Bernard Shaw, εκείνων των νέων γυναικών που πρόσφεραν άσπρα φτερά, σύμβολο δειλίας, σε όσους άντρες δεν φορούσαν στρατιωτική στολή (Elshtain, 1987: 112). Όπως μας θυμίζει και ο Μαργαρίτης, η Πηνελόπη Δέλτα, ένθερμη υποστηρίκτρια της εθνικής ολοκλήρωσης και άρα και της πολεμικής διαδικασίας, στο ημερολόγιό της σχολίαζε το πόσο τυχεροί υπήρξαν ως έθνος, που ενώ χάθηκαν στους πολέμους μέχρι το 1920 μόνο 4917 στρατιώτες, τα εθνικά κέρδη ήταν τόσο σημαντικά (Μαργαρίτης, 1989: 108). Επομένως, γίνεται φανερή η άμεση σχέση του εθνικισμού του μακρού 19ου αιώνα με τη σύγχρονη μορφή του ανδρισμού· ο εθνικισμός, μάλιστα, υποστηρίζει ο Mosse θα αποκτήσει έτσι έναν παιδευτικό ρόλο, και για τα δύο φύλα, καθώς θα υιοθετήσει το ανδρικό στερεότυπο ως μέσο αυτοπροσδιορισμού (Mosse, 1998: 7).

Σε αυτό ακριβώς το κλίμα εντάσσονται και οι παρακάτω σημειώσεις στο ημερολόγιο ενός αξιωματικού κι ενός απλού στρατιώτη: ο υπολοχαγός Ιωάννης Παπαδήμας, τις παραμονές της επιστράτευσης, έγραφε: «Εις τον Ισθμόν το πρωί τα παιδιά του δημοτικού σχολείου κάποιου χωριού με τον δάσκαλον και μιαν σημαίαν... τραγουδούν τον Εθνικόν Ύμνον. Γυναίκες μας εύχονται “Στο καλό και νικηταί”»! (Παπαδήμας, 1993: 69), ενώ ο στρατιώτης Μανόλης Σοφούλης, ο μετέπειτα βουλευτής και Υπουργός από τη Σάμο, την ημέρα της αναχώρησής του σημειώνει: «Ούτε σε πανηγύρι να πηγαίναμε δεν θα 'χαμε τόση ευθυμία και θάρρος. Άλλωστε μας δίδονταν η πρώτη ευκαιρία να δείξουμε ότι ήμασταν εθνικιστές όχι μονάχα στα λόγια αλλά και στις πράξεις» (Σοφούλης, 2007: 29).

Ένα άλλο στοιχείο που γίνεται σαφές από τα τρία προαναφερθέντα σχολικά εγχειρίδια, είναι η κυρίαρχη παρουσία του στρατού στην ελληνική κοινωνία. Ιδιαίτερα από τον Μακεδονικό Αγώνα, το κύρος του στρατού, που είχε κηλιδωθεί το 1897, αποκαταστάθηκε. Το κίνημα στο Γουδί, «κατ' απομίμηση της Επανάστασης των Νεοτούρκων», ισχυροποίησε τη νέα εικόνα των ενόπλων δυνάμεων, ως παράγοντα εκσυγχρονισμού και εγγυητή της

εθνικής τιμής. Προς αυτή την κατεύθυνση είχαν οδηγήσει και κρατικές πρωτοβουλίες: απαλλάχτηκε ο στρατός από μη στρατιωτικά καθήκοντα με τα οποία ήταν επιφορτισμένος, όπως η συλλογή φόρων και η δημόσια τάξη, καθώς και οργανώθηκε η εκπαίδευσή τους και η προμήθεια σύγχρονου υλικού (Μαργαρίτης, 1999: 163). Ο λαϊκός ενθουσιασμός, επομένως, που προκάλεσαν οι νικηφόροι πόλεμοι και οι επινίκιες τελετές που ακολούθησαν και η ψευδαίσθηση ότι πλέον η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις μεγάλες δυνάμεις, ενεργοποίησαν ακόμα περισσότερο τη Μεγάλη ιδέα και ως εκ τούτου από τη μία δικαιώθηκε η επιλογή της πολεμικής οδού για την πραγματοποίηση των εθνικών στόχων, ισχυροποιώντας έτσι την θέση και το κύρος του στρατού στην ελληνική κοινωνία κι ενισχύοντας και τον ρόλο του στη διαμόρφωση της πολιτικής. Κι αυτό είχε ως επίπτωση τον πολλαπλασιασμό των μόνιμων στρατιωτικών, καθώς είχαν ανοιχτεί προοπτικές επαγγελματικής και κοινωνικής ανέλιξης (Μαργαρίτης, 1999: 173-174).

Συνεπώς, κατά την πολεμική δεκαετία, και ιδιαίτερα στον Μεσοπόλεμο, η ισχυρή παρουσία των στρατιωτικών ελίτ στην ελληνική πολιτική, είχε ως αποτέλεσμα την επικράτησή τους και στον χώρο της λεγόμενης «δημόσιας ιστορίας», μέσω της πολεμικής μνήμης: το υπουργείο Στρατιωτικών έχει αποκτήσει ένα περισσότερο ενεργό ρόλο και οι ένοπλες δυνάμεις κατείχαν κεντρικό ρόλο ως εκπρόσωπος του λαού και του έθνους (Κουλούρη, 2021: 277). Μάλιστα, τα δύσκολα χρόνια που ακολούθησαν την καταστροφή, μέσα στις μάταιες προσπάθειες να επανακάμψουν και να ανακτήσουν το κοινωνικό τους γόητρο που τους είχαν προσδώσει οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, ήταν και η ανέγερση των μνημείων (Κουλούρη, 2021: 278), που συναντήσαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο. Η κοινωνία, τόσο η ελληνική όσο και γενικότερα η ευρωπαϊκή, γνώρισε μια πρωτόγνωρη «στρατικοποίηση», με τη συμμετοχή μεγάλου μέρους των αμάχων στους πολέμους, καθώς και με τη συστηματοποίηση της προπαγάνδας (Χρανιώτης, 2021: 116). Ιδιαίτερα, όμως, μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι και ο ανδρισμός τη δεκαετία αυτή στην Ελλάδα γενικότερα

στρατιωτικοποιήθηκε. Πέρα από τα τεκμήρια που βρίσκουμε στη σχολική εκπαίδευση και στα μνημεία, φανερός γίνεται ο στρατιωτικός ηγεμονικός ανδρισμός της εποχής και στον αθλητισμό (Κόπανος, 2018: 6).

Η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 1896 στην Αθήνα επιτάχυνε την εισαγωγή της σωματικής άσκησης στην εκπαίδευση και πολλαπλασίασε τα αθλητικά σωματεία, συμβάλλοντας έτσι και στην αλλαγή της πρόσληψής της. Από υποτιμημένη ως μέρος της χειρωνακτικής εργασίας, συνδέεται πλέον με τις νέες αισθητικές αντιλήψεις για το κάλλος, οι οποίες με τη σειρά τους συμφωνούν με τους εθνικούς στόχους που θέτουν το υγιές και γυμνασμένο σώμα στην υπηρεσία της πατρίδας. Η σχολική γυμναστική εκπαίδευση αλλά και τα σωματεία στοχεύουν στο να προετοιμάσουν στρατιωτικά το έθνος, δηλαδή τους άντρες, συνδέοντας έτσι τη σωματική άσκηση με το καθήκον προς την πατρίδα (Κουλούρη, 1999: 403-404). Μάλιστα, από το ξεκίνημά του το ελληνικό κράτος συνέδεσε τη διάδοση της σωματικής άσκησης με τις ανάγκες της συγκρότησης της ελληνικής ταυτότητας. Κεντρικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας ήταν η εθνικοποίηση του κλασικού αθλητικού ιδεώδους, παραδείγματος που είχε φέρει στο προσκήνιο ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, επινοώντας ακόμα έναν δεσμό συνέχειας, αυτόν της ελληνικής αγάπης για την άσκηση και την ελευθερία (Φουρνάρη, 2015, 304). Η Κουλούρη ισχυρίζεται, μάλιστα, ότι και οι ίδιοι οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτελούν ένα πεδίο εθνικής, συμβολικής βέβαια, αντιπαράθεσης, όπου, εκτός από την ανάδειξη της σχέσης με την αρχαιότητα, οι ολυμπιονίκες αντιμετωπίζονται ως εθνικοί ήρωες (Κουλούρη, 1999: 404). Γενικότερα, όμως, τα αθλητικά σωματεία αποτέλεσαν τον κατεξοχήν χώρο ανδρικής κοινωνικότητας, καθώς και διαμόρφωσης της ανδρικής ταυτότητας. Και το ίδιο το σπορ, το αθλητικό θέαμα, προωθεί ένα ιδεώδες ανδρισμού παρόμοιο με του στρατιώτη: δύναμη, σκληρότητα, θάρρος, αντοχή, σωματική δεξιότητα, και φυσικά διατήρηση της ανδρικής κοινωνικότητας (Κουλούρη, 1999: 418).

Η μοντέρνα εκδοχή του ανδρισμού, που πήρε τη τελική της μορφή κατά τους Ναπολέοντειους Πολέμους, συνέδεε τον μιλιταρισμό με την ανδροπρέπεια. Και ο στρατός υιοθέτησε το νεοκλασικό ιδεώδες του ανδρικού σώματος έτσι όπως σχηματίζεται μέσω της γυμναστικής άσκησης. Σε συνδυασμό με τον αυτοέλεγχο και την «ήρεμη δύναμη», αυτό το ιδανικό ήταν κομμένο και ραμμένο για το είδος της πειθαρχίας που απαιτούσε ο στρατός (Mosse, 1996: 109). Έτσι, και οι πόλεμοι της δεκαετίας αποτέλεσαν ένα ανδροπρεπές γεγονός, όπως περιγράφει ο Mosse τον Μεγάλο Πόλεμο. Οι άντρες που συμμετείχαν έβλεπαν τις γυναίκες σε παθητικούς ρόλους (νοσοκόμες, πόρνες), ενώ οι συμβολικές γυναικείες μορφές, όπως η Marianne, δεν πολέμησαν ούτε παρέλασαν μαζί με τους πρωταγωνιστές στρατιώτες, αλλά «αιωρούνταν» παρακινώντας τους να πολεμήσουν. Ο τρόπος που διεξήχθη ο πόλεμος στο Δυτικό Μέτωπο, καθώς και στα υπόλοιπα μέτωπα φυσικά, μας κάνει να βλέπουμε τον πόλεμο ως εξαρτώμενο από μια λειτουργική ανδρική συντροφικότητα, όπου οι στρατιώτες, πολεμούσαν, ζούσαν μαζί και πέθαιναν μαζί στα χαρακώματα (Mosse, 1996: 107-108). Στα μνημεία που είδαμε, αλλά και γενικά, η γυναικεία μορφή μπορεί να έχει κεντρική θέση αλλά μόνο ως αλληγορία. Όμως και η εικόνα του στρατιώτη, παρά τη σύγχρονη ενδυμασία του απομακρύνεται από την πραγματικότητα και αποκτά μια περισσότερο εξιδανικευμένη και θριαμβευτική εικόνα (Κουλούρη, 2021: 264). Μακριά από την βιωμένη εμπειρία έτσι όπως την αφηγούνται οι πρωταγωνιστές, αλλά και από την «μεταπολεμική» κοινωνική πραγματικότητα.

Πρότυπο ανδρισμού ήταν, επομένως, ο στρατιώτης-αθλητής, έχοντας υπόψη πάντα την συγκεκριμένη ιδέα ενός αρχαίου Έλληνα αθλητή. Όπως φανερώνουν και τα μνημεία και οι τελετές απομνημόνευσης, ανδρισμός σήμαινε ηρωισμός και θυσία για κάτι υψηλό, κυρίως για το έθνος. Το ανδρικό σώμα, όμως, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, έχει τα όριά του και δύσκολα ανταποκρίνεται στο στερεότυπο του ανδρισμού. Τέτοιες μαρτυρίες ανακαλύπτουμε στα ημερολόγια των στρατιωτών. Συχνά ο λόγος τους, ειδικότερα όταν

γίνεται περισσότερο πραγματιστικός, είναι ειρωνικός και αντιηρωικός, και καταλήγει τελικά να είναι, όσον αφορά στην κυρίαρχη ιδεολογία για το έθνος και τον ανδρισμό, «αντιηγεμονικός» (Κόπανος, 2018: 57). Μπορεί, λοιπόν, αρχικά, ή και κάθε φορά που σημειώνεται μια νίκη, να προκαλεί ενθουσιασμό στους ημερολογιογράφους, μια και ένιωθαν ότι συνέβαλαν στην πραγματοποίηση του εθνικών στόχων και ότι ανταποκρίνονταν στον ρόλο τους ως ανδρών-ηρώων (Κόπανος, 2018: 58), ωστόσο, η πολεμική τους εμπειρία ερχόταν αντιμέτωπη με την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία και τις εσωτερικές της αντιφάσεις. Οι περιγραφές, για παράδειγμα, των ατελείωτων πορειών δεν παρουσιάζουν τίποτα το ηρωικό, τουλάχιστον έτσι όπως το φαντάζονται τα σχολικά εγχειρίδια ή προσπαθούν τα μνημεία να αναδείξουν. Ο αγώνας και μόνο να συνεχίζει κανείς την πορεία του προς το μέτωπο απαιτούσε μια υπεράνθρωπη προσπάθεια. Ένας γράφει: «Οι δυστυχείς φαντάροι μάλιστα με το γυλιό ή το λοιπό φόρτωμα τους είναι αξιολύπητοι. Ο ιδρώτας αυλακώνει τα πρόσωπα μας, η αναπνοή μας κόβεται και τα πόδια τρέμουν και παραπατούν! Πολλοί μένουν πίσω για να ξεκουραστούν. Άλλοι, που δεν τους αφήνει η φιλοτιμία και το κουράγιο να μην παρεξηγηθούν ως δειλοί, συνεχίζουν (Παπαδοπούλου, 2021: 31). Το ίδιο και με το ζήτημα της διατροφής που, όπως είναι φυσικό, η επάρκειά της ή όχι, επηρέαζε την διάθεσή τους. Με «παιδική χαρά» σημειώνει ένας Έλληνας εθελοντής στρατιώτης, αφού έφαγε λίγη από τη γαλοπούλα που είχε πιάσει και ψήσει, την έβαλε στο σακίδιό του. Νωρίτερα, το τάγμα του, που είχε φτάσει σε ένα βουλγαρικό χωριό, είχε ορμήσει σε ένα κοπάδι από χήνες, κότες, πάπιες και γαλοπούλες· έσπασαν τις γραμμές τους για να κυνηγήσουν τα πουλερικά, με σπαθιά και πέτρες, τα έσφαξαν και τα έψησαν (Kolev & Koulouri, 2009: 77). Το κοπάδι αυτό πιθανότατα ανήκε σε κάποια οικογένεια ή οικογένειες Βουλγάρων: η Mary Edith Murham περιγράφει τη συνάντησή της, κοντά στο Σκουτάρι στην Ανατολική Θράκη, με γυναίκες από τη Βουλγαρία και τα παιδιά τους που λιμοκτονούσαν· «γιατί», διερωτούνταν μια από αυτές που σκότωσαν τον άντρα της στρατιώτες, όταν προσπαθούσε να σώσει τα πρόβατά τους,

επέτρεψαν οι Μεγάλες Δυνάμεις «να μας κλέβουν και να μας σκοτώνουν;» (Kolev & Koulougi, 2009: 82). Ο Βασίλειος Βελισάριου καταγράφει, εκτός από τους φρικτούς πόνους στα πόδια από τις πορείες και το δριμύ ψύχος, την αξιολύπητη κατάσταση στην οποία τους είχε φέρει η πείνα, ενώ ο Αθανάσιος Τσεκούρας, κάτοικος Ιωαννίνων, αφηγείται την απελπισμένη προσπάθεια των Ελλήνων στρατιωτών που ζητούσαν ψωμί από τους κατοίκους της πόλης την οποία πολιορκούσαν (Ντούρος, 2014: 91). Πολλά ημερολόγια καταγράφουν όντως το πλιάτσικο και το κάψιμο χωριών από τους υποσιτισμένους Έλληνες στρατιώτες, όπως είχε γίνει στα Γιαννιτσία, την οποία έκαψαν και λεηλάτησαν· αλλά και αργότερα, στη μικρασιατική εκστρατεία, ένας στρατιώτης ομολογεί τη συμμετοχή του στο πλιάτσικο του χωριού Χαμυδιά, το οποίο «ληηλάτησαν μέχρι αηδίας». Κάποιοι κιόλας δεν αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ή μπορεί να νιώσουν λύπη για τις πράξεις τους, όπως ένας στρατιώτης, βοσκός ως πολίτης, που παραδέχεται ότι έκλεψαν τα 300 κατσίκια ενός Τούρκου (Κόπανος, 2018: 106-107).

Η βία εκ των πραγμάτων είναι συνώνυμη του πολέμου. Ωστόσο, η βιαιότητα κατά την ελληνική πολεμική δεκαετία, αλλά και νωρίτερα, ήδη από τον Μακεδονικό Αγώνα, αποτελεί συστατικό στοιχείο της επίσημης γραμμής. Αυτή η βιαιότητα, που εγκαινιάστηκε το 1904 στο Ζέλενιτς με την εκτέλεση όλων των Βούλγαρων αρρένων μετεχόντων σε γάμο, σηματοδοτούσε την εξέλιξη, σύμφωνα με τον Μαργαρίτη, στις αντιλήψεις γύρω από τις εθνικές διεκδικήσεις. Δίπλα, δηλαδή, στην πολεμική διαδικασία προστέθηκε η έννοια της εθνικής εκκαθάρισης (Μαργαρίτης, 1999: 162). Το βλέπουμε και στα σλαβόφωνα χωριά, στους Τουρκομουσουλμάνους, αλλά και στο μικρασιατικό μέτωπο, όταν η επίσημη διαταγή περιλάμβανε την πυρπόληση των χωριών ως μέσου διαπραγμάτευσης στο μέλλον με τον αντίπαλο, σε πλήρη αντινομία, όμως, με την «εκπολιτιστική» αποστολή που υποτίθεται θα πραγματοποιούσε ο ελληνικός στρατός και με την ιδέα της οποίας γαλουχήθηκαν οι Έλληνες στρατιώτες (Κωστόπουλος, 2008: 122 · Κόπανος, 2018: 108).

Εκτός από το πρόβλημα της τροφής, δυσάρεστη ήταν και η εμπειρία τους από την έλλειψη νερού. Σε ένα ημερολόγιο της μικρασιατικής εκστρατείας διαβάζουμε ότι αναγκάζονταν να πίνουν βρώμικο νερό: «23 Ιουλίου [1920], διανυκτερεύσαντες παρά εις πηγάδι με νερό βρώμικο, το ήπιαμεν όμως [...]. Είχομεν έλλειψιν από νερό. Ηναγκάστημεν να πιούμεν από τον ποταμόν, καίτοι ήτο βρωμερό κατά τε το χρώμα και την γεύσιν» (Κόπανος, 2018: 62). Εφτά χρόνια πριν, οι στρατιώτες είχαν να αντιμετωπίσουν μια επιδημία χολέρας: «ο φόβος που προκαλεί η ιδέα της χολέρας είναι πολύ μεγαλύτερος από εκείνον που εμπνέουν τα πολεμικά όπλα. Γιατί από τις σφαίρες και τις οβίδες μπορεί να προφυλαχθεί κανείς, αλλά από τη χολέρα [...]» (Ντούρος, 2014: 95). Εκτός από τις διάφορες ασθένειες και τραυματισμούς, πάντως, δύσκολη ήταν η κατάσταση και στους χώρους περίθαλψης. Όπως είδαμε παραπάνω, μια σημαντική νίκη του ελληνικού στρατού στους Βαλκανικούς Πολέμους σημειώθηκε στη μάχη του Κιλκίς. Ένας τραυματίας περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στο χειρουργείο στο χωριό Γενί-Μαχαλά κατά τη διάρκεια της μάχης:

«Απαίσιον το θέαμα. Τοποθετημένοι εντός αχυρώνων, άλλος με σπασμένα μούτρα, άλλος με χέρια, κοιλίας, κεφάλια, οι μεν ζώντες αιματοβαμμένοι σαν χασάπηδες, και άλλοι ξεψυχούντες την νύκτα ως εκ των βαρέων τραυμάτων. Οι ιατροί υπερανθρώπους θυσίας κατέβαλον αλλ' ως εκ του ανελπίστου αριθμού των τραυματισμένων ήτο αδύνατο να επαρκέσουν. Φαντασθείτε ότι την επομένην ήρχισεν η μεταφορά σιδηροδρομικώς εις Θεσσαλονίκην. Το τι γίνεται ενταύθα απερίγραπτον, άνω των 7.000 τραυματισμένων, διάδρομοι, αυλαί πλήρεις» (Ντούρος, 2014: 97).

Παρόμοιες είναι και οι μαρτυρίες της ζωγράφου Θάλειας Φλωρά-Καραβία, ανταποκρίτριας για μια εφημερίδα από την Αλεξάνδρεια. Ουρές τραυματιών περίμεναν να χειρουργηθούν και παντού ακούγονταν βογγητά και κατάρες (Ντούρος, 2014: 97).

Η κατάσταση αλλάζει δραματικά στην επόμενη πολεμική φάση. Το μακεδονικό μέτωπο δεν είχε πλέον καμία σχέση με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Πολλοί εθελοντές άρχισαν να μετανιώνουν για την απόφασή τους. Ο πόλεμος βιομηχανοποιήθηκε και οργανώθηκε διαφορετικά από τους Ευρωπαίους. Τώρα αντίπαλος ήταν η μηχανή. Η Μεγάλη Ιδέα φαινόταν να εξανεμίζεται κάτω από αυτές τις πολύπλοκες συνθήκες και ο θάνατος

δύσκολα μπορούσε να θεωρείται ηρωικός. Στη μάχη στη Δοϊράνη, οι απώλειες ήταν σημαντικές: 8400 νεκροί στη μάχη, 17000 υπέκυψαν σε τραύματα ή ασθένειες, 12000 τραυματίες και 3200 αγνοούμενοι. Όπως σημειώνει ο Μαργαρίτης, «πίσω από τη γραμμή του μετώπου δεν υπήρχε γι' αυτούς η ιδανική εικόνα της πατρίδας για την οποία πέθαιναν» (Μαργαρίτης, 1989: 104-106). Σε αυτόν τον πόλεμο ο τύπος δεν μπορούσε πια να εξευγενίζει τις απώλειες, όπως συνέβαινε στους Βαλκανικούς. Δεν ήταν δυνατή η προσπάθεια να αποκρύψει τη «σύγχρονη βαρβαρότητα» αυτού του πολέμου. Για παράδειγμα, η μάχη του Σκρα, που χαρακτηριζόταν «εποποιία» από τον βενιζελικό τύπο, είχε τις μεγαλύτερες απώλειες (Παλούκης, 2014: 374). Αλλά αυτό δεν ήταν δυσάρεστο στον χώρο της πολεμικής διπλωματίας. Εξάλλου, όσο περισσότερα τα θύματα τόσο μεγαλύτερα θα ήταν τα κέρδη στις διεκδικήσεις, όπως είδαμε να λέει η Δέλτα, αλλά και όπως θα πει ο Πλαστήρας στους στρατιώτες που θα αποχωρούσαν για τη Ρωσία: «στο συμβούλιο των συμμάχων [...] δεν έχουμε να παρουσιάσουμε και ανάλογους θυσίας», επομένως ο θάνατός τους θα βελτίωνε την διαπραγματευτική θέση της χώρας. Το ίδιο και στο μικρασιατικό μέτωπο (Μαργαρίτης, 1989: 107). Άρα οι όχι και τόσο σπάνιες λιποταξίες τιμωρούνταν με θανατική ποινή. Αρκετοί στρατιώτες έβρισκαν, όμως, το θάρρος να παραδεχτούν, τουλάχιστον στο ημερολόγιό τους, την πρόθεσή τους να προσποιηθούν τον άρρωστο είτε για να αποφύγουν μια ανεπιθύμητη μετάθεση (Κόπανος, 2018: 78), είτε από άρνηση να συνεχίσουν. Αποφάσιζαν, έτσι, να αυτοτραυματιστούν ώστε να σταλούν στα μετόπισθεν και να νοσηλευτούν (Ντούρος, 2014: 90).

Πώς βιώνεται, όμως, η επιστροφή στην πολιτική ζωή, ύστερα από μια τόσο μακρά περίοδο πολέμων, όταν δηλαδή ο πόλεμος που ήταν συνήθεια, παύει, και μάλιστα μετά από όλες αυτές τις εμπειρίες που περιεγράφηκαν παραπάνω; Είναι δυνατή, με λίγα λόγια, μια τέτοια επαναφορά στην πρότερη κανονική ειρηνική ζωή; Τιμώνται άραγε και οι ζωντανοί ή η επιστροφή τους δεν εξυπηρετεί την κρατική μνήμη; Όπως υποστηρίζει ο Πλουμίδης, η μνήμη

των νεκρών των εθνικών πολέμων εξυπηρετούσε μια αναδυόμενη ιδεολογία, τη λεγόμενη «παλαιοπολεμιστική» (και εφεδροπολεμιστική, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μεταξάς). Στην τελετή, μάλιστα, των αποκαλυπτηρίων του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη, διάφορες τέτοιες οργανώσεις κατείχαν τιμητική θέση (Πλουμίδης, 2011: 301). Τη θέση αυτή θα διατηρήσουν σε παρόμοιες τελετές σε όλη την μεσοπολεμική περίοδο, της οποίας θα αποτελούν πλέον δομικό στοιχείο, μια καινοφανή πραγματικότητα για την ελληνική κοινωνία (Μακρής, 2020: 9), κάτι, όμως, που ήταν αναμενόμενο, αν υπολογίσει κανείς τον αριθμό των αντρών που είχαν επιστρατευτεί κατά την πολεμική δεκαετία. Όσοι κλήθηκαν και υπηρέτησαν στον ελληνικό στρατό εκτιμώνται σε 450.000 χιλιάδες, αριθμός πολύ μεγάλος, αν σκεφτεί κανείς ότι ο πληθυσμός του κράτους κυμαινόταν από 2,5 εκατομμύρια το 1907 μέχρι 6 εκατομμύρια το 1928 (Μακρής, 2020: 314). Σύμφωνα με την μελέτη του Μακρή, κάνοντας μια μετριοπαθή υπόθεση, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι επηρεάστηκαν άμεσα, τουλάχιστον, 1,8 εκατομμύρια άτομα, δηλαδή ένας στους τρεις κατοίκους (Μακρής, 2020: 315). Τα θύματα δε ανέρχονται σε 76.671 (Μακρής, 2020: 315).

Σε αυτή τη νέα κοινωνική κατηγορία των παλαιοπολεμιστών ανήκαν, επίσης, ως ειδική υποκατηγορία και οι ανάπηροι πολέμου (Μακρής, 2020: 10), οι οποίοι υπολογίζονται περίπου σε 14.000· και φυσικά όσοι επέστρεψαν είχαν να αντιμετωπίσουν συχνά το ψυχικό τραύμα του πολέμου (Μακρής, 2024: 156). Οι επιπτώσεις του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου μόνο, σε αυτή την ανθρώπινη πλευρά, αντικατοπτρίζονται στον αριθμό των νοσηλευμένων στρατιωτικών στο Δρομοκαΐτειο Φρενοκομείο το διάστημα 1917-1925. Ενδεικτικά, το 1918 είχαν εισαχθεί 75 στρατιωτικοί, ενώ την επόμενη χρονιά ο αριθμός τους ανέβηκε στους 95 (Μακρής, 2024β: 93-94). Προέρχονταν από όλα τα μέρη της Ελλάδας και η μέση ηλικία ήταν τα 24 χρόνια (Μακρής, 2024β: 94). Σύμφωνα με τα διαθέσιμα θεωρητικά ιατρικά εργαλεία της εποχής, οι νοσηλευόμενοι στρατιώτες διαγνώστηκαν κυρίως με διανοητική σύγχυση, «φρενοπάθεια των εκφύλων» μελαγχολία ή μικρόνοια (Μακρής, 2024β: 102-105). Ο

Κωνσταντίνος Παπαστρατηγάκης μελέτησε αυτή την περίοδο τους «ψυχοπαθείς εν τω στρατώ» και παρατήρησε ότι εκτός, από γενικές αιτίες όπως η νεαρή ηλικία και ο φόβος, το στρατιωτικό περιβάλλον καθώς και τα βιώματα του πολέμου ήταν υπεύθυνα για τα ψυχικά νοσήματα των στρατιωτών. Περιγράφει, μάλιστα, τι μπορεί να προκαλέσει ένας βομβαρδισμός στους στρατιώτες, θυμίζοντας με άμεσο τρόπο το «shell shock» (Μακρής, 2024β: 97), την «ψυχολογική αναπηρία», γνωστή ήδη από τα χρόνια με αυτόν τον όρο (Λεμονίδου, 2019: 75). Όσοι πολέμησαν στο Μακεδονικό Μέτωπο βίωσαν τέτοιους βομβαρδισμούς. Εκτός όμως από τους βομβαρδισμούς, η γενικότερη εμπειρία του πολέμου, με το «άγχος της μάχης» και τη μόνιμη εγγύτητα με τον θάνατο, αποτελούσαν παράγοντες εκδήλωσης ψυχικών νοσημάτων (Μακρής, 2024β: 97-98). Οι Έλληνες στρατιώτες, στη Δοϊράνη, για παράδειγμα, έχοντας μια πολύ σύντομη εκπαίδευση, ρίχτηκαν σε ένα πρωτόγνωρο πόλεμο με χημικά αέρια, συρματοπλέγματα, αεροπλάνα και πυροβολικό (Μακρής, 2024β: 98). Στους νοσηλευόμενους στο Δρομοκαΐτειο καταγράφηκαν και δύο περιπτώσεις στρατιωτών που προσποιούνταν τους φρενοπαθείς (Μακρής, 2024β: 107). Η κατηγορία αυτή των αντρών που υποκρίνονταν πως υπέφεραν από βαριά ψυχολογικά τραύματα με σκοπό να αποφύγουν την πραγματικότητα του μετώπου, αποδείκνυε μια άλλη πλευρά του shell shock. Λειτουργούσε, δηλαδή, ως ένας είδος ανταρσίας για τους άνδρες που αρνούσαν να συμμετάσχουν σε έναν πόλεμο που είχε ξεφύγει από κάθε ανθρώπινο έλεγχο (Λεμονίδου, 2019: 75).

Η ομάδα των βετεράνων προσπάθησε, με το επιχείρημα της συμβολής της στη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης, μέσα από διάφορα σωματεία που σύστησε, να διεκδικήσει μερίδιο στην νομή του κράτους (Πλουμίδης, 2011: 301-302). Στο πρώτο πανελλήνιο συνέδριο το 1934, των Παλαιών Πολεμιστών, στο οποίο ο τότε υπουργός των στρατιωτικών Κονδύλης τους χαρακτήρισε «κήρυκες του έθνους», και ως το «σπουδαιότερο έρεισμα» του κράτους, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η αποστολή τους για την κοινωνική ανάπλαση εμπεριείχε

τον αντικομμουνισμό και την εναντίωση στην «εγκληματική» ιδέα της πάλης των τάξεων (Πλουμίδης, 2011: 303). Η δήλωση αυτή δεν είναι τυχαία. Όπως διαπιστώσαμε και μέσα από την μελέτη του Κουρέα για την περίπτωση της Βρετανίας, πολλοί παλαιοί πολεμιστές, επιστρέφοντας, οργανώθηκαν και ανέπτυξαν δεσμούς με διάφορους πολιτικούς χώρους, με ισχυρότερη την τάση προς τον κομμουνισμό, απόρροια του αντίκτυπου που είχε αφήσει η Οκτωβριανή Επανάσταση, καθώς και η ιδέα ότι οι παλαιοί πολεμιστές και τα θύματα θεωρούνταν επαναστατική πρωτοπορία. Η Γαλλία ανέπτυξε πρώτη με σαφή και ολοκληρωμένο τρόπο αυτή την τάση στον χώρο των παλαίμαχων. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε και η ελληνική εκδοχή, αμέσως μετά το τέλος της πολεμικής δεκαετίας, το 1922 (Μακρής, 2020: 390). Εφόσον, οι παλαιοί πολεμιστές γνώριζαν ότι ο θάνατος των συντρόφων τους δεν ήταν ηρωικός, αλλά άδικος, σκληρός, ακόμα και παράνομος, στόχευαν, αρνούμενοι να υιοθετήσουν το κυρίαρχο αφήγημα περί αυτοθυσίας και ιερού καθήκοντος, ακριβώς στην ανάδειξη αυτής της εμπειρίας στις δικές τους τελετές μνήμης (Χρασιώτης, 2021: 1009). Από την πλευρά του, το κράτος, μετά την αποτυχία της Μεγάλης Ιδέας και του ιδεολογικού κενού που άφησε, αλλά και την απομυθοποίηση της πολεμικής εμπειρίας που προκάλεσε, στην προσπάθειά του να εξηγήσει στους παλαιούς πολεμιστές γιατί είχαν πολεμήσει, αποφάσισε να στήσει ένα μνημείο που θα συνόψιζε το νόημα της πολεμικής δεκαετίας. Έτσι, ξεκινούν οι συζητήσεις για τη δημιουργία του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη (Χρασιώτης, 2021: 999).

Είναι χαρακτηριστικό, πάντως, ότι στις διάφορες τελετές μνήμης των νεκρών της δεκαετίας, οι ομιλίες, εκτός από τα αμιγώς ανδρικά ιδεώδη, την εμπειρία του πολέμου καθαυτή, τον ηρωισμό, την αυτοθυσία και την αίσθηση του καθήκοντος (Χρασιώτης, 2021: 1003), εμπεριείχαν αντικομμουνιστική προπαγάνδα. Η μνήμη των νεκρών, επομένως, εργαλειοποιήθηκε για την αφομοίωση των παλαιών πολεμιστών στον εθνικισμό και την απομάκρυνσή τους από την κομμουνιστική ιδεολογία και την πάλη των τάξεων (Χρασιώτης,

2021: 1004). Όπως συνέβη και σε άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, δηλαδή, υπήρχε ο φόβος στην Ελλάδα, για κοινωνικές εντάσεις ως αποτέλεσμα των κοινωνικών ανισοτήτων που προκάλεσε ο πόλεμος από τη μία πλευρά, αλλά και της εμπλοκής του ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος) – που το 1924 μετονομάζεται σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος – την ηγεσία του οποίου σχηματίζουν παλαιοί πολεμιστές, ήδη πριν το τέλος του μικρασιατικού πολέμου, σε αντιπολεμική εκστρατεία για το μικρασιατικό μέτωπο (Χρανιώτης, 2021: 1005). Είναι ενδεικτικό ότι τον Οκτώβριο του 2021, που στις εφημερίδες δημοσιεύονταν τα ονόματα των νεκρών στον Σαγγάριο, κι ενώ είχαν ξεσπάσει σε αρκετές πόλεις αντιπολεμικές διαδηλώσεις και απεργίες εργατών – τους οποίους συλλάμβαναν και επιστράτευαν παρόλα αυτά με τη βία – κι ενώ παράλληλα είχε αρχίσει να αναπτύσσεται και το κίνημα των αναπήρων πολέμου με τα κοινωνικά αιτήματά του, το ΣΕΚΕ κατάγγελλε την δημιουργία στην Ευρώπη των μνημείων για τον Άγνωστο Στρατιώτη, ως εργαλείο της αστικής τάξης για πρόληψη των κοινωνικών εξεγέρσεων και αποπροσανατολισμό του αγανακτισμένου για τον πόλεμο λαού (Χρανιώτης, 1006). Αποφασίζουν, λοιπόν, οι οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών να δώσουν τη δική τους ερμηνεία για τον πόλεμο, οργανώνουν τις δικές τους τελετές μνήμης και τα δικά τους μνημόσυνα, και ιδιαίτερα οι κομμουνιστές παλαιοί πολεμιστές τις χρησιμοποιούν για πολιτική παρέμβαση (Χρανιώτης, 2021: 1006). Μεγάλη προσέλευση παρατηρείται ιδιαίτερα στις κηδείες δολοφονηθέντων μελών των ενώσεων παλαιών πολεμιστών, στις οποίες προβάλλονται οι δικές τους πολεμικές αναμνήσεις κι εμπειρίες (Χρανιώτης, 2021: 1007), με έμφαση στην αποδόμηση της ιδέας του ηρωικού θανάτου, του εθνικισμού και του милитарισμού (Χρανιώτης, 2021: 1010), καθώς και στην ανάδειξη των κακουχιών, του μαζικού θανάτου και της φρίκης του πολέμου εν γένει (Χρανιώτης, 2021: 1011).

Εκτός, όμως, από την εμπειρία του πολέμου αυτή καθαυτή, τη συμπεριφορά των παλαιών πολεμιστών καθόριζε και η δυσκολία ένταξής τους, και κυρίως η αίσθηση της

εγκατάλειψης και της αδιαφορίας από την πλευρά του κράτους (Χρασιώτης, 2021: 1012). Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση, ίσως, είναι εκείνη των αναπήρων των πολέμων. Και η υποκατηγορία αυτή ήρθε σε ρήξη με τον εθνικισμό και ριζοσπαστικοποιήθηκε πολιτικά εξαιτίας της κοινωνικής απομόνωσης που βίωναν μέσα από τον ρατσισμό και την ταύτισή τους με την επαιτεία (Παλούκης, 2014: 364-365). Ο φόβος, βέβαια, που γεννούσε η επαιτεία και η συλλογική οργάνωση και δραστηριοποίηση των αναπήρων λόγω αυτών των συνθηκών ανάγκασε το κράτος να αναλάβει δράση για την εξεύρεση λύσης (Παλούκης, 2014: 364). Σε εποχές όπως αυτή του εθνικού διχασμού διάφοροι σύλλογοι προσκείμενοι στον βενιζελισμό και υπέρμαχοι της εισόδου στον πόλεμο, ασκούν φιλανθρωπική δραστηριότητα υπέρ των αναπήρων ως μέρος της πολιτικής δραστηριότητάς τους (Παλούκης, 2014: 376). Ωστόσο, η ανάγκη αποσυμφόρησης των νοσοκομείων, θα δώσει εξιτήριο σε πολλούς μικροτραυματίες. Αυτοί, στερούμενοι τη δυνατότητα να επιστρέψουν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους που απέχει αρκετά από την πρωτεύουσα, κατέληγαν στην επαιτεία. Οι πραγματικοί «ήρωες» των εθνικών πολέμων στην αφήγηση των τελετών βρέθηκαν, τότε, άστεγοι στους δρόμους της Αθήνας αποτελώντας τελικά μια καθημερινή εικόνα. Οι περιγραφές στον τύπο είναι χαρακτηριστικές· μάλιστα, δεν αναφέρονται καν στον πόλεμο. Μιλάνε για επαγγελματίες ζητιάνους που συγκεντρώθηκαν στην πρωτεύουσα, που έχουν μετατρέψει τους δρόμους σε δέντροστοιχίες αθλιότητας έτσι όπως στέκονται απέναντι, προτείνοντας τους σκούφους τους και επιδεικνύοντας παραμορφωμένα μέλη και τραύματα για να τους ελεήσουν, προκαλώντας όμως τελικά την φρίκη και την αηδία στους περαστικούς· οι δημοσιογράφοι αιτούνται την καταστολή του φαινομένου και την εκκαθάριση (Παλούκης, 2014: 377-378). Είναι λοιπόν επόμενο ότι και οι ίδιοι θα οργανωθούν και θα αρχίσουν να αυτονομούνται ιδεολογικά, αρθρώνοντας έναν λόγο ανταγωνιστικό προς τον κυρίαρχο. Ένας από αυτούς αποδοκιμάζει την κατάσταση στην Ελλάδα, «το μοναδικό κράτος που έχει ρίξει τους ανάπηρους πολέμου

στον δρόμο», ενώ κάποιος άλλος διαμαρτύρεται για τη σύλληψή του σε απεργία, μόνο και μόνο επειδή έκαναν άσχημη εντύπωση τα μπαλώματά του (Παλούκης, 2014: 380).

Μια εντελώς διαφορετική εικόνα, επομένως, από αυτή των αποκαλυπτηρίων και των φλογερών πατριωτικών λόγων υπέρ των ηρώων πεσόντων και ταυτόχρονα μια αντίστροφη εικόνα από εκείνη του αρχικού ενθουσιασμού της συμμετοχής προς την τελική ψυχική και σωματική απομόνωση του άντρα στρατιώτη. Μπορεί, λοιπόν, τα κοινωνικά ιδεώδη για τον ανδρισμό να έπαιξαν καταλυτικό ρόλο ως προς τη διαμόρφωση των αντιλήψεων των αντρών για τον πόλεμο, ωστόσο η προσωπική αδιαμεσολάβητη, πλέον εμπειρία τους στο μέτωπο, και της επιστροφής τους αργότερα, επηρέασε καθοριστικότερα την δική τους αντίληψη για τον ανδρισμό και τον πόλεμο (Meyer, 2009: 12-13).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα, η εικόνα των πολεμικών μνημείων και των μνημονικών τελετών, παρουσιάζει, κυρίως, μια αποκαθαρμένη εικόνα από τα τραύματα των στρατιωτών. Απεναντίας, δόθηκε έμφαση στο καθήκον και τη θυσία. Ακόμα και οι αισθητικές επιλογές φανερώνουν μια ταξική επιλογή, πείθοντας ότι το διακύβευμα ήταν περισσότερο η επιστροφή στην προπολεμική κοινωνική τάξη. Επιβεβαιώνεται, έτσι, η έννοια του ηγεμονικού ανδρισμού με την εσωτερική της ιεραρχία και την αγωνία της ελίτ να τη διατηρήσει, σε συνδυασμό, φυσικά, με μια επεξεργασμένη ιδέα του έθνους και της κυρίαρχης ιδεολογίας του. Βλέπουμε, τότε, την τραυματική εμπειρία των στρατιωτών να ηρωοποιείται. Στην περίπτωση δε των Ελλήνων ο επιτοπισμός του ένδοξου παρελθόντος και της συνέχειας, είναι εντονότερος από ό,τι σε άλλα εθνικά παραδείγματα. Έτσι, το Μνημείο του Έλληνα Άγνωστου Στρατιώτη αφιερώνεται ετεροχρονισμένα σε όλους τους αγώνες των Ελλήνων, που δεν ξεκίνησαν το 1912 αλλά το 430 π.Χ. – όσο ειρωνικό κι αν ακούγεται, βέβαια, η μνημόνευση ενός πολέμου, του Πελοποννησιακού, που για την κυρίαρχη ιδεολογία θεωρείται «εμφύλιος» – και μάλλον έπεται συνέχεια, γιατί χώρος στο μνημείο υπάρχει και για την καταγραφή των επόμενων πολέμων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβδελά, Έφη, Ψαρρά, Αγγέλικα. «Ξαναγράφοντας το παρελθόν. Σύγχρονες διαδρομές της ιστορίας των γυναικών». *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*. Επιμ. Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1997. 17-83. Έντυπο.

Άντερσον, Μπένεντικτ. *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*. Αθήνα: Νεφέλη, 1997. Έντυπο.

Αντωνοπούλου, Ζέτα. *Τα γλυπτά της Αθήνας. Υπαίθρια Γλυπτική 1834-2004*. Αθήνα: Ποταμός, 2003. Έντυπο.

Αριές, Φιλίπ. *Ο Άνθρωπος ενόπιον του Θανάτου. Η εποχή των Κοιμώμενων*. Αθήνα: Εστία, 2009. Έντυπο.

--. *Ο Άνθρωπος ενόπιον του Θανάτου. Ο Εξαγριωμένος Θάνατος*. Αθήνα: Εστία, 2006. Έντυπο.

Βασιλειάδου Δ., Γ. Γιαννιτσιώτης, Α. Διαλέτη, Γ. Πλακωτός. «Ανδρισμοί και ιστορία: η ιστοριογραφία μιας σχέσης». *Ανδρισμοί, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*. Αθήνα: Gutenberg, 2019. Έντυπο.

Becker, Annette. «Remembering and Forgetting the First World War in Western Europe». *Ideas of Europe since 1914*. Επιμ. Menno Spiering και Michael Wintle. Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2002. Έντυπο.

Βλασίδης, Βλάσης. *Μεταξύ Μνήμης και Λήθης. Μνημεία και Κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, 2016. Έντυπο.

Butler, Judith. *Αναταραχή Φύλου. Ο Φεμινισμός και η Ανατροπή της Ταυτότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009. Έντυπο.

Carrigan Tim, Bob Connell, John Lee. «Toward a New Sociology of Masculinity». *Theory and Society* 14.5 (Σεπτ. 1985): 551-604. Έντυπο.

Γεωργίου, Χρήστος. «Ο Στρατιώτης και Η Μεγάλη Ελλάδα της Γαλάτειας Καζαντζάκη». *ΙΕΠ Ιστορική Συλλογή* (2016). <<http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/article.html?id=14>>. Διαδίκτυο (28 Απριλίου 2024).

Γιαννόπουλος, Περικλής. *Η Ελληνική Γραμμή και το Ελληνικόν Χρώμα*. Αθήνα: Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνη, 1992. Έντυπο.

Clark, Christopher. *Οι Υπνοβάτες. Πώς η Ευρώπη πήγε στον πόλεμο το 1914*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014. Έντυπο.

Cole, Laurence. *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2014. Έντυπο.

Connell R. W., Messerschmidt W. James. «Hegemonic Masculinity. Rethinking the Concept». *Gender and Society* 19.6 (Δεκ. 2005): 829-859. Έντυπο.

Connerton, Paul. *How Societies Remember*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1989. Έντυπο.

Δαλκαβούκης, Βασίλης, Κατερίνα Τσέκου. «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στον χώρο: Η περίπτωση των μνημείων της Κομοτηνής». *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας*. Επιμ. Αντρέας Ανδρέου, Σπύρος Κακουριώτης, Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου, Ζέτα Παπανδρέου, Ελένη Πασχαλούδη. Αθήνα: Επίκεντρο, 2015. 115-131. Έντυπο.

Damousi, Joy. «Mourning Practices». *The Cambridge History of the First World War*. Τόμ. III. Επιμ. Jay Winter. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 2014. Έντυπο.

Davis, Natalie Zemon. «“Women’s History” in Transition: The European Case». *Feminist Studies* 3.3/4 (Ανοιξη-Καλοκαίρι 1976): 83-103. Έντυπο.

Davies, Jon. «War Memorials». *The Sociology of Death: theory, culture, practice*. Επιμ. David Clark. Οξφόρδη: Blackwell Publishers, 1996. 112-128. Έντυπο.

Δημητριάδη, Ασπασία. «Διδάσκοντας Το Μέλλον: Η ‘Νέα Ελλάς’ στα Σχολικά Εγχειρίδια του Τέλους του 19ου και των Αρχών του 20ού Αιώνα». *Μνήμων*, 37 (2019): 71-104. Έντυπο.
Edwards, Tim. *Cultures of Masculinity*. Λονδίνο: Routledge, 2006. Έντυπο.

Eagleton, Terry. *Η Ιδεολογία του Αισθητικού*. Αθήνα: Πολύτροπον, 2006. Έντυπο.

Elshtain, Jean Bethke. *Women and War*. Νέα Υόρκη: The Harvester Press Limited, 1987. Έντυπο.

Εξερχτόγλου, Χάρης. *Η Δημόσια Ιστορία*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2020. Έντυπο.

--. «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης». *Το 1922 και οι Πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*. Επιμ. Αντώνης Λιάκος. Αθήνα: Νεφέλη, 2011. 191-201. Έντυπο.

Ζαφείρης, Χρίστος. «Πρόλογος – Η Τοπογραφία του Θανάτου και της Μνήμης του Μακεδονικού Μετώπου». *Μεταξύ Μνήμης και Λήθης. Μνημεία και Κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου*. Βλάση Βλασίδης. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα, 2016. 9-11. Έντυπο.

Ζέρβας, Γ. Θεόδωρος. *Η Διαμόρφωση της Νεοελληνικής Ταυτότητας. Εκπαίδευση, εθνικισμός και διδασκαλία της ιστορίας του ελληνικού έθνους*. Αθήνα: Σ.Ι. Ζαχαρόπουλος, 2018. Έντυπο.

Farrell, Jennifer. «World War I and the Visual Arts». *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. Νέα Υόρκη: The Metropolitan Museum of Art, 2017. 4-48. Έντυπο.

Gellner, Ernest. *Έθνη και Εθνικισμός*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1992. Έντυπο.

Habermas, Jürgen. *Ο Μεταεθνικός Αστερισμός*. Αθήνα: Πόλις, 2007. Έντυπο.

Harvey, Karen. «Gender II: Masculinity Acquires a History». *The Sage Handbook of Historical Theory*. Επιμ. Sarah Foot και Nancy Partner. Λος Άντζελες: Sage Publications, 2013. 282-291. Έντυπο.

Hobsbawm, Eric. «Εισαγωγή: Επινοώντας Παραδόσεις». *Η Επινόηση της Παράδοσης*. Επιμ. Eric Hobsbawm και Terence Ranger. Αθήνα: Θεμέλιο, 2004. 9-24. Έντυπο.

Inglis, K. S. «Entombing Unknown Soldiers: From London and Paris to Baghdad». *History and Memory* 5:2 (Φθινόπωρο-Χειμώνας 1993): 7-31. Έντυπο.

--. «War Memorials: Ten Questions For Historians». *Les Monuments Aux Morts De La Première Guerre Mondiale* 167 (Ιουλ. 1992): 5-21. Έντυπο.

Κανταρτζή, Ευαγγελία. «Ο νέος γεωργός». *ΙΕΠ Ιστορική Συλλογή* (2016). <<http://e-library.iep.edu.gr/iep/articles/article.html?id=11>>. Διαδίκτυο (29 Απριλίου 2024).

Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. Βιρτζίνια: Macmillan, 1946. Έντυπο.

Kolev, Valery, Christina Koulouri. «The Balkan Wars. Workbook 3». *Teaching Modern Southeast European History Alternative Educational Materials*. Θεσσαλονίκη: CDRSEE, 2009. Έντυπο.

Κόπανος, Γεώργιος. «Το βίωμα του πολέμου στα ημερολόγια Ελλήνων στρατιωτών και αξιωματικών της περιόδου 1912–1922». Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία, 2018. Έντυπο.

Κούκη, Ελένη. «Ο ήρωας, το πλήθος και η εξουσία. Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη της Αθήνας». *Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*. Επιμ. Ε. Αβδελά, Ρ. Αλβανός, Δ. Κουσουρή, Μ. Χαραλαμπίδης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2017. 63-82. Έντυπο.

Κουλούρη, Χριστίνα. «Αθλητισμός και Σπορ». *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922*. Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999. 401-419. Έντυπο.

--. *Φουστανέλες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021. Έντυπο.

Koureas, Gabriel. *Memory, Masculinity and National Identity on British Visual Culture, 1914-1930. A study of 'Unconquerable Manhood'*. Λονδίνο: Routledge, 2016. Έντυπο.

Κρεμμυδάς, Βασίλης. *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2013. Έντυπο.

Κωστής, Κώστας. «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η Διαμόρφωση του Νεοελληνικού Κράτους, 18ος -21ος Αιώνας*. Αθήνα: Πόλις, 2014. Έντυπο.

Κωστόπουλος, Τάσος. *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εξόρμησης 1912-1922*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2008. Έντυπο.

Κωτίδης, Αντώνης. *Μοντερνισμός και “Παράδοση” στην ελληνική τέχνη του μεσοπολέμου*. Θεσσαλονίκη: University Studio press, 1993. Έντυπο.

Λεμονίδου, Έλλη. *Ιστορία και Μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2019. Έντυπο.

--. *Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918), Ιστορία μιας οικουμενικής καταστροφής*. Αθήνα: Εστία, 2020. Έντυπο.

--. «Περιεχόμενο και αποχρώσεις μιας επετείου. Η εκατονταετηρίδα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στη Γαλλία και την Ελλάδα». *Εθνικές Επέτειοι. Μορφές διαχείρισης της μνήμης και της ιστορίας*. Επιμ. Χάρης Αθανασιάδης και Πολυμέρης Βόγλης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2023. 183-205. Έντυπο.

Λιάκος, Αντώνης. *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*; Αθήνα: Πόλις, 2005. Έντυπο.

Lowenthal, David. *The Past is a Foreign Country*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press, 1990. Έντυπο.

Μακρής, Αλέξανδρος. «‘Οι κήρυκες της ιδέας του έθνους’»: Παλαιοί Πολεμιστές, Ανάπηροι και Θύματα Πολέμου στην Ελλάδα (1912–1940). *Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή*, 2020. Έντυπο.

--. «Οι παλαιοί πολεμιστές στον ελληνικό μεσοπόλεμο». *Η Δύσκολη Δημοκρατία. Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου 1924-1935*. Επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Γιάννης Βούλγαρης, Σωτήρης Ριζάς. Αθήνα: Το Βήμα, 2024. 155-172. Έντυπο.

--. «Πόλεμος και ψυχικά νοσήματα: Στρατιωτικοί στο Δρομοκαΐτειο κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου». *Εγκλεισμοί και Ιστορία*. Επιμ. Γιώργος Κόκκινος, Έλλη Λεμονίδου. Αθήνα: Πεδίο, 2024. 91-108. Έντυπο.

Μαργαρίτης, Γιώργος. «Οι Περιπέτειες του Ηρωικού Θανάτου: 1912-1920». *Μνήμων* 12 (1989): 89-116. Έντυπο.

--. «Πανεπιστήμιο και Ηρωικός Θάνατος (1897-1919). Ιδεολογία, Συμβολισμοί, Τελετουργίες». *Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*. Πρακτικά συμποσίου, том. Α΄ (Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987), Αθήνα, 1989. 277-288. Έντυπο.

Μαρινέτι, Τ. Φ. *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*. Αθήνα: Αιγόκερως, 1987. Έντυπο.

Μαρκάτου, Φ. Θεοδώρα. «Ο Γλύπτης Γεώργιος Μπονάνος, 1863-1940. Η Ζωή και το Έργο του». *Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή*, 1992. Έντυπο.

--. «Οι Προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830-1930)». *Μνήμων* 17 (1995): 37-68. Έντυπο.

--. *Νεοελληνική Ταφική Γλυπτική. Αρχές 19ου Αιώνα – 1940*. Αθήνα: Ίδρυμα Παναγιώτη & Έφης Μιχελή, 2015. Έντυπο.

Μαθιόπουλος, Δ. Ευγένιος. «Εικαστικές Τέχνες». *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*. Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999. 311-351. Έντυπο.

Μαυρογορδάτος, Θ. Γιώργος. *Μετά το 1922. Η Παράταση του Διχασμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2022. Έντυπο.

--. 1915. *Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2023. Έντυπο.

Meyer, Jessica. *Men of War. Masculinity and the First World War in Britain*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009. Έντυπο.

Mosse, L. George. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 1991. Έντυπο.

--. «National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany». *Journal of Contemporary History* 14.1 (Ιαν. 1979): 1-20. Έντυπο.

--. *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 1998. Έντυπο.

--. *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*. Νέα Υόρκη: Howard Fertig, 1975. Έντυπο.

Μπουρνάζος, Στρατής. «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος». *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922*. Επιμ. Χρήστος Χατζηιωσήφ. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999. 189-281. Έντυπο.

Μυκονιάτης, Ηλίας. «Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19^{ου} αιώνα». *Αρχαιολογία* 36 (Σεπτ. 1990): 42-53. Έντυπο.

--. «Τα Ηρώα των Βαλκανικών Πολέμων. Εθνικισμός και Πολιτισμική Ενότητα». *Αρχαιολογία & Τέχνες* 59 (Ιούν. 1996): 75-82. Έντυπο.

Nagel, Joane. «Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations». *Ethnic and Racial Studies* 21.2 (Μαρτ. 1998): 242-269. Έντυπο.

Nora, Pierre. «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire». *Representations* 26 (1989): 7-24. Έντυπο.

--. *Realms of Memory. The Construction of the French Past. Conflicts and Divisions*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1996. Έντυπο.

Ντούρος, Δημήτριος. «Το Τραύμα ως Βίωμα. Οι Ασθένειες μέσα από τις Αφηγήσεις των Πρωταγωνιστών των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913)». *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 16 (2005-2014): 85-108. Έντυπο.

Nye A., Robert. «Western Masculinities in War and Peace». *The American Historical Review*. 112.2 (Απρ. 2007): 417-438. Έντυπο.

Παληκίδης, Α. Άγγελος. *Τέχνη και Ιστορική Συνείδηση στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Gutenberg, 2021. Έντυπο.

Παλούκης, Κώστας. «Οι ανάπηροι πολέμου 1912-1922: ιδιωτική φιλανθρωπία ή κράτος προνοίας;». *Ιστορικά* 61 (Δεκ. 2014): 359-382. Έντυπο.

Παπαδήμας, Δ. Ιωάννης. «Ημερολόγιο: 25 Σεπτεμβρίου 1912- 1 Νοεμβρίου 1913». *Ημερολόγια και Γράμματα από το Μέτωπο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*. Επιμ. Λύντια Τρίχα. Αθήνα: ΕΛΙΑ, 1993. 68-120. Έντυπο.

Παπαδοπούλου, Δανάη. «Στρατιώτες με Συναισθήματα: Ανδρισμοί στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)». *Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή Εργασία*, 2021. Έντυπο.

Παρρέν, Καλλιρρόη. «Αγαπά η γυνή την πατρίδα όσο και ο ανήρ;» *Εφημερίς των Κυριών* 156 (Μαρτ. 1890): 1-2. Έντυπο.

Πλουμίδης, Γ. Σπυρίδων. «Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-22) στην Ελλάδα». *Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της. Μελέτες από μια ημερίδα αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη*. Αθήνα, 2011. 289-308, Έντυπο.

Prost, Antoine. «Commemoration Without Disguise. The War of 1914-1918 as a Great Event». *Le Débat* 176.4 (2013): 137-144. Έντυπο.

Ρενάν, Ερνέστ. «Τι είναι έθνος;». *Ο Πολίτης* 121 (Ιαν.-Μάρτ. 1993): 32-38. Έντυπο.

Ρεπούση, Μαρία. «Το Φύλο των Γυναικών. Έμφυλες Ομάδες και Γυναικείες Διεκδικήσεις». *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*. Τόμος 5. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2004 187-196. Έντυπο.

Σαλβάνου, Αιμιλία. *Η Συγκρότηση της Προσφυγικής Μνήμης. Το παρελθόν ως ιστορία και πρακτική*. Αθήνα: Νεφέλη, 2018. Έντυπο.

--. «Μνήμη πυροτέχνημα ή γιατί δεν θυμόμαστε τον ‘Α Παγκόσμιο Πόλεμο». *apopseis.gr* (2014) [https://apopseis.gr/mnimi-pyrotechnima-i-giati-den-thymomaste-ton-a-pagkosmio-
polemo/](https://apopseis.gr/mnimi-pyrotechnima-i-giati-den-thymomaste-ton-a-pagkosmio-polemo/) Διαδίκτυο (28 Απριλίου 2024).

Sawyer, J. «On Male Liberation». *Liberation* 15 (Αυγ.- Οκτ. 1970): 32-33. Έντυπο.

Scott, W. Joan. «Gender: A Useful Category of Historical Analysis». *The American Historical Review* 91.5 (Δεκ. 1986): 1053-1075. Έντυπο.

--. *Gender and the Politics of History*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press, 1999. Έντυπο.

Sherman, J. Daniel. «Monuments, Mourning and Masculinity in France after World War I». *Gender & History* 8.1 (Απρ. 1996): 82-107. Έντυπο.

Σκοπετέα, Έλλη. *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο, 1988. Έντυπο.

Σοφούλης, Κ. Μανώλης. *Ημερολόγιο Πολέμου (1906-1941). Σάμος – Βαλκανικοί Πόλεμοι – Μακεδονικός Αγώνας – Μικρασιατική Εκστρατεία*. Αθήνα: Γρηγόρη, 2007. Έντυπο.

Stevenson, David. *1914-1918. The History of the First World War*. Νέα Υόρκη: Penguin Books, 2012. Έντυπο.

Τίσνταλ, Κ., Α. Μποτσόλα. *Φουτουρισμός*. Αθήνα: Εκδόσεις Υποδομή, 1984. Έντυπο.

Τενεκετζής, Αλέξανδρος. Οι μεταμορφώσεις της μνήμης: η δημόσια γλυπτική στην Ευρώπη του μεσοπολέμου, <https://bluebig.wordpress.com/2014/12/10/>. Διαδίκτυο (22 Απριλίου 2024).

Τζιόβας, Δημήτρης. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσέας, 1989. Έντυπο.

Traverso, Enzo. *Δια Πυρός και Σιδήρου. Περί του Ευρωπαϊκού Εμφυλίου Πολέμου 1914-1945*. Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2013. Έντυπο.

Τσιάρα, Συραγώ. *Τοπία της Εθνικής Μνήμης. Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*. Αθήνα: Κλειδάριθμος, 2004. Έντυπο.

Van Ypersele, Laurence. «Mourning and Memory». *A Companion to World War I*. Επιμ. John Horne. Chisester, West Sussex: Blackwell Publishing Ltd, 2010. 576-590. Έντυπο.

Vincent, Mary. «Introduction». *Contemporary European History* (Theme Issue: *Gender and War in Europe c. 1918-1949*) 10.3 (Νοέμ. 2001): 345-351. Έντυπο.

«Why Gender and History?». *Gender & History* 1.1 (1989): 1-6. Έντυπο.

Winter, Jay. *Remembering War: The Great War between Memory and History in the 20th Century*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press, 2006. Έντυπο.

--. *Sites Of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1995. Έντυπο.

Yalom, Marilyn. *Τα Αμερικανικά Νεκροταφεία. 400 χρόνια ιστορίας μέσα από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*. Αθήνα: Άγρα, 2010. Έντυπο.

Φουρναράκη, Ελένη. «Κατασκευάζοντας το ελληνοπρεπές σώμα: έμφυλες και ταξικές σημασιοδοτήσεις της άθλησης και της εθνικής ταυτότητας στη συγκυρία των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896». *Το Φύλο στην Ιστορία. Αποτιμήσεις και Παραδείγματα*. Επιμ. Γλαύκη Γκότση, Ανδρονίκη Διαλέτη, Ελένη Φουρναράκη. Αθήνα: Εκδόσεις Ασίνη, 2015. 303-338. Έντυπο.

Χρανιώτης, Β. Γεώργιος. «Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου: παλαιοί πολεμιστές, εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1922-1928». Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, 2021. Έντυπο.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1: William Charles May, *Το Μνημείο της Αρμάδας* (λεπτομ.), 1888, γρανίτης και μπρούντζος, Πλύμουθ.

Εικ. 2: Johanens Schilling, *Μνημείο Niederwald* (λεπτομ.), 1883, μπρούντζος, Niederwal, Έσση

Εικ. 3: Léopold Morice, *Μνημείο της Δημοκρατίας* (λεπτομ.), 1879, μπρούντζος, Παρίσι.

Εικ. 4: Άγνωστος, *Η Τριπλή Συμμαχία*, 1914, αφίσα

Εικ. 5: Άποψη της Έκθεσης του Τμήματος Στρατού, 1920, Αυτοκρατορικό Πολεμικό Μουσείο, Crystal Palace, Λονδίνο

Εικ. 6: Αντιπολεμικό Μουσείο, 1925, Βερολίνο

Εικ. 7: F. Clasquin, *Image d' Epinal*, 1915. Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Παρίσι

Εικ. 8: Σιδερένιος Σταυρός, 1914, Ερφούρτη

Εικ. 9: Johann Christian Ruhl, *Μνημείο του Έσσην*, 1793, μάρμαρο, βασάλτης και μπρούντζος, Φρανκφούρτη

Εικ. 10: Reid S. Yalom, *Ταφόπετρες άγνωστων στρατιωτών*, Εθνικό Νεκροταφείο Γκέττυσπεργκ, 2008

Εικ. 11: Το εθνικό κοιμητήριο Sainte- Ménehould, Σαιντ-Μενεούλντ

Εικ. 12: Karl Friedrich Moest, *Μνημείο της Δόξας*, 1876, γρανίτης, Freiburg

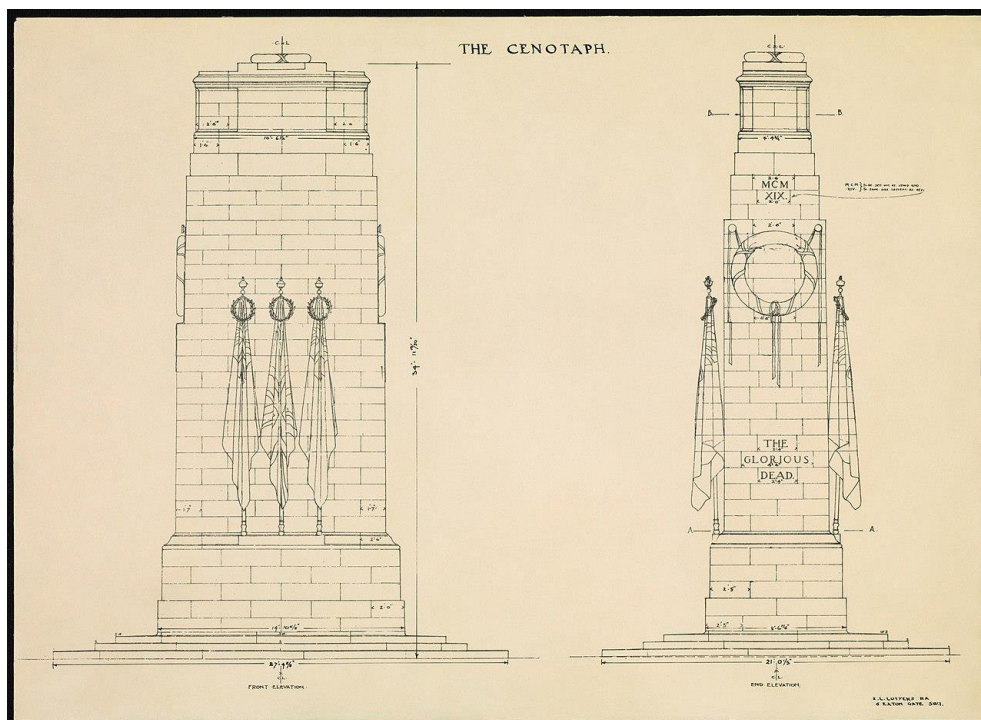

Εικ. 13: Pierre-Alexandre Vignon, *Η Εκκλησία της Αγίας Μαρίας της Μαγδαληνής*, 1764-1855, Παρίσι

Εικ. 14: Joseph Kornhäusel, *Ναός των Ουσάρων*, 1813, Φυσικό Πάρκο Föhrenberge, Βιέννη

Εικ. 15: Sir Edwin Lutyens, *Το Κενοτάφιο*, σχέδιο, 1920

Εικ. 16: Αμερικανικά στρατεύματα παρελαύνουν δίπλα από το Κενοτάφιο, 19 Ιουλίου 1919, Λονδίνο

Εικ. 17: André Sartorio, André Marre, Louis Süe και Gustave Louis Jaulmes, *Το Κενοτάφιο*, 1919, Παρίσι

Εικ. 18: Ο οριστικός ενταφιασμός του Αγνώστου Στρατιώτη, 1921, Παρίσι

Εικ. 19: Johannes and Walter Krüger, *Μνημείο του Tannenberg*, 1927

Εικ. 20: Thomas Wechs και Eberhard Finsterwalder, *Το Μνημείο των Πολεμιστών*, 1924-1925, πέτρα, Μόναχο

Εικ. 21: Bernhard Bleeker, *Ο Πεσών Στρατιώτης (Το Μνημείο των Πολεμιστών)*, 1924, μάρμαρο, Μόναχο

Εικ. 22: Τελετουργικά Εγκαίνια του μνημείου της Νέας Φρουράς, 2 Ιουνίου 1931, Βερολίνο

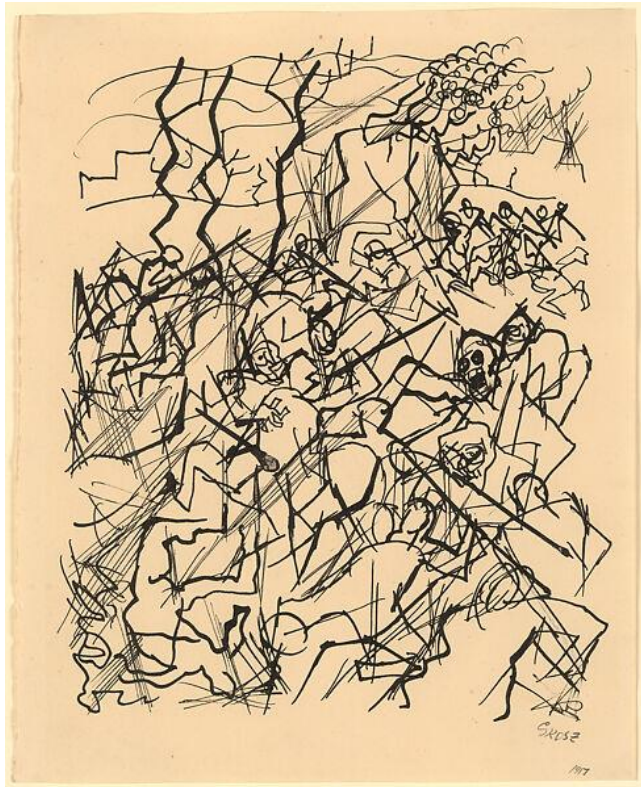
Εικ. 23: Heinrich Tessenow, *Νέα Φρουρά*, 1931, Βερολίνο

Εικ. 24: Ναταλία Γκοτσάροβα, *Χριστιανός Οικοδεσπότης*, 1914, λιθογραφία, 30.6 x 22.2 εκ. Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Νέα Υόρκη

Εικ. 25: John Copley, *Νεοσύλλεκτοι*, 1915, λιθογραφία, 35.9 x 40.8 εκ. Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης, Νέα Υόρκη

Εικ. 26: George Grosz, *Πολεμικό Σχέδιο*, 1917, μελάνι σε χαρτί, 23 × 18.5 εκ.

Εικ. 27: Otto Dix, *Στρατεύματα κρούσης προχωρούν κάτω από το αέριο*, 1924, χαρακτηριστική, ακουαντίνα, βελονογραφία, Συλλογή Richard Harris, Σικάγο

Εικ. 28: Στήλη στην Thésée (Loir-et-Cher), ασβεστόλιθος, 1918, Γαλλία

Εικ. 29: Εγκαίνια του Μνημείου στο Gateshead, 14 Μαΐου 1922

Εικ. 30: Ελληνικό στρατιωτικό κοιμητήριο Δοϊράνης

Εικ. 31: Αντώνιος Σώχος, *Νίκη*, 1926, μάρμαρο, Ελληνικό στρατιωτικό κοιμητήριο Δοϊράνης

Εικ. 32: Ελληνικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο Αξιούπολης

Εικ. 33: Μνημείο-Σταυρός για τους αγνοούμενους του ελληνικού στρατού, Ελληνικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο Αξιούπολης

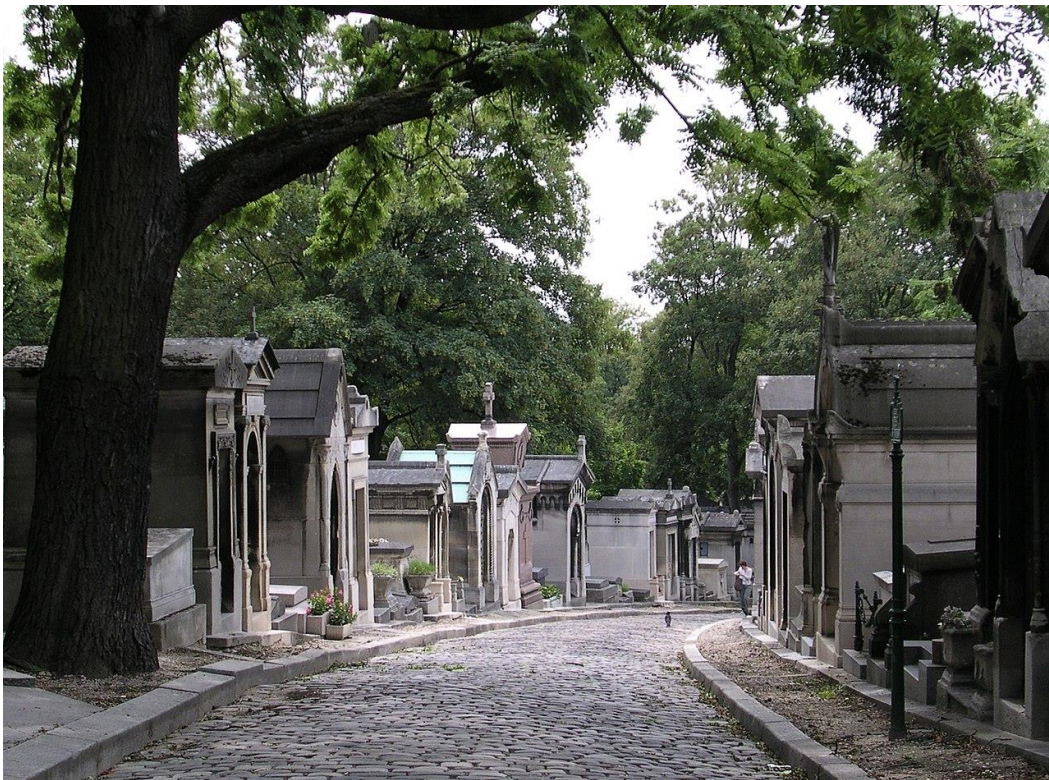
Εικ, 34: Βρετανικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο Πολυκάστρου

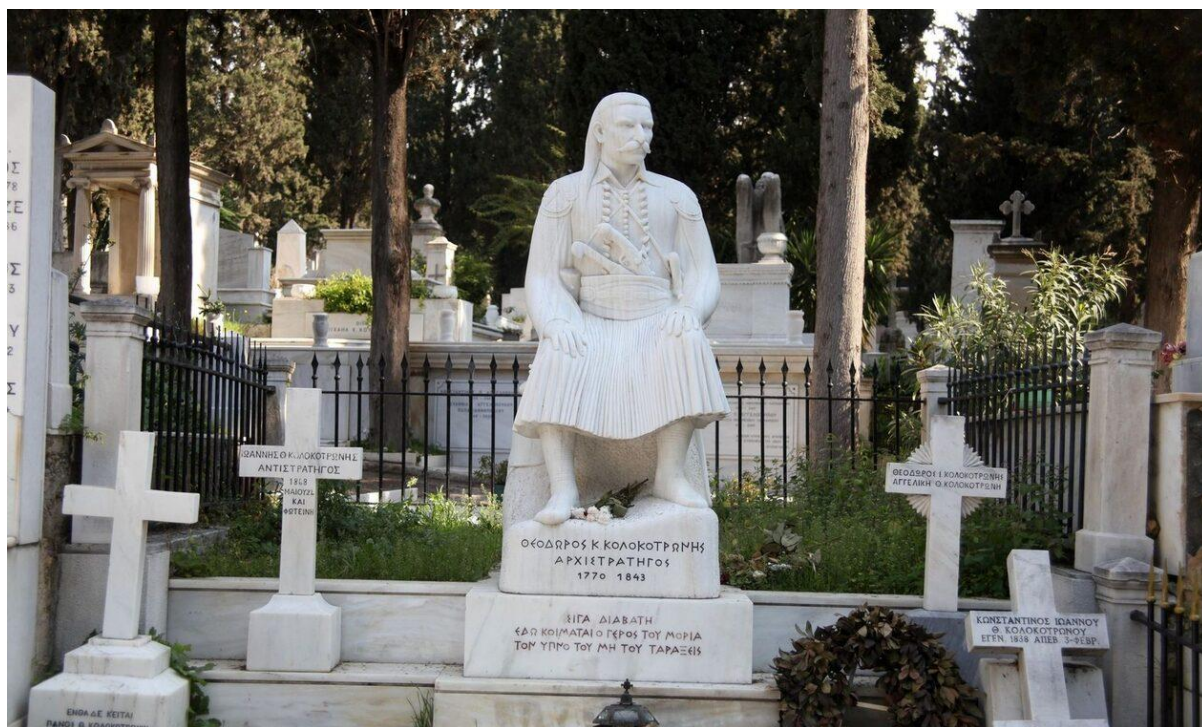
Εικ. 35: Βρετανικό Στρατιωτικό Κοιμητήριο Δοϊράνης

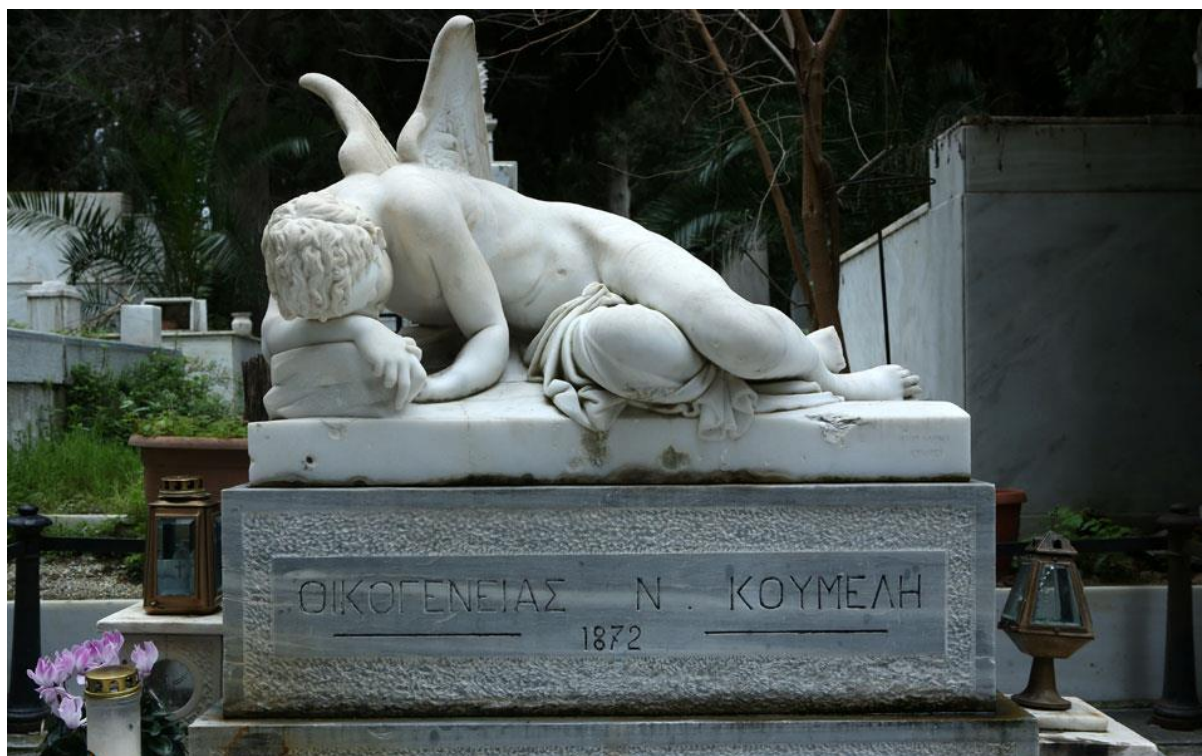
Εικ. 36: Α΄ Νεκροταφείο, Αθήνα

Εικ. 37: Κοιμητήριο Περ Λασέζ, Παρίσι

Εικ. 38: Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Α΄ Νεκροταφείο, Αθήνα

Εικ. 39: Ιωάννης Βιτσάρης, *Πενθούν Πνεύμα*, 1872, μάρμαρο, Α΄ Νεκροταφείο, Αθήνα

Εικ. 40: Γεώργιος Παπαγιάννης, *Μνημείο Πεσόντων Φοιτητών στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο* 1897, 1901, μάρμαρο, Αθήνα

Εικ. 41: Γρηγόριος Ζευγώλης, *Το ηρώο των Γιαννιτσών*, 1925-1926, ορείχαλκος, Γιαννιτσά

Εικ. 42: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος κατευθύνεται προς το Ηρώο του Κιλκίς, 23 Ιουλίου 1928

Εικ. 43: Γιώργος Δημητριάδης, *Το ηρώο του Κιλκίς*, 1928, μάρμαρο, Κιλκίς

Εικ. 44: Γεώργιος Δημητριάδης, *Το ηρώο των Σερρών*, μάρμαρο, 1929

Εικ. 45: Αποκαλυπτήρια του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη, 25 Μαρτίου 1932, Αθήνα

Εικ. 46: Enguerrand Quarton, *Πιετά της Αβινιόν*, 1455, λάδι σε ξύλο, 163 x 219 εκ. Μουσείο του Λούβρου, Παρίσι